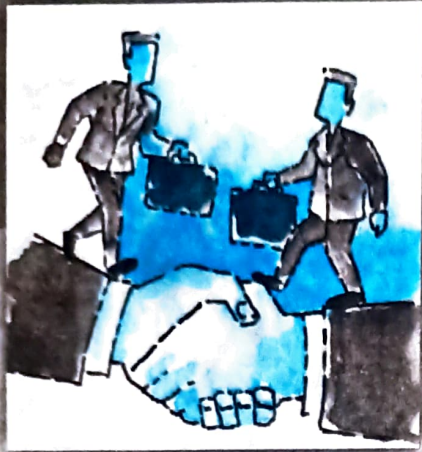

মুক্ত অর্থনীতিত সমষ্টিবাদী অর্থবিজ্ঞান (Open Economy Macroeconomics)

পূৰ্বৰ অধ্যায়ৰ আলোচনাবোৰে এখন বন্ধ (Closed) অর্থনীতিৰ অভিধাৰণাক ভিত্তি হিচাপে লৈ আয় নিৰ্দ্ধাৰণৰ বিশ্লেষণ সৰল ভাবে উপস্থাপন কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে। কিন্তু বাস্তৱিকতে বেছিভাগ-আধুনিক অর্থনীতিয়ে হ'ল মুক্ত অর্থনীতি। বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশে আন আন দেশৰ অর্থনীতিৰ সৈতে নানা ধৰণৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাৰ বাবে অগ্ৰসৰ হৈছে আৰু ইয়াৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াই মানুহৰ পছন্দ বা ৰুচীৰ নিম্নলিখিত তিনিধৰণে সম্প্ৰসাৰণ হোৱাত ইন্ধন যোগাইছে—

1. ভোক্তা সকলে আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰে বিভিন্ন ধৰণৰ ঘৰুৱা আৰু বৈদেশিক সামগ্ৰীৰ মাজত পছন্দ কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰে আৰু ইয়েই হ'ল বস্ত্ৰৰ বজাৰ সংযোগ, যিটো আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ দ্বাৰা সংঘটিত হয়।

2. বিনিয়োগকাৰী সকলে ঘৰুৱা আৰু বৈদেশিক পৰিসম্পত্তি (Assets) ৰ মাজত পছন্দ কৰাৰ সুযোগ পায় আৰু ইয়ে বিত্তীয় বজাৰ সংযোগ সৃষ্টি কৰে।

3. প্ৰতিষ্ঠানবোৰে নিজৰ পছন্দ অনুসৰি উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠান ক'ত স্থাপন কৰিব আৰু শ্ৰমিক সকলে ক'ত কাম কৰিব, সেইটো ঠিক কৰিব পাৰে। এইটোৱে হ'ল উৎপাদনৰ বজাৰ সংযোগ।

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে আন দেশলৈ যোৱা (Immigration) আইনবোৰৰ জৰিয়তে শ্ৰমিকৰ 'গতিশীলতা'ত বিভিন্ন ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থা আৰোপ কৰা বাবে শ্ৰমৰ বজাৰ সংযোগ তুলনামূলকভাৱে কম হয়। অৱশ্যে, পৰস্পৰাগতভাৱে বস্ত্ৰৰ গতিশীলতাক শ্ৰমৰ গতিশীলতাৰ প্ৰতিকল্প হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈ আহিছে। এই আলোচনাত প্ৰথম দুটা সংযোগ, যেনে বস্ত্ৰৰ বজাৰ সংযোগ আৰু বিত্তীয় বজাৰ সংযোগৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে।

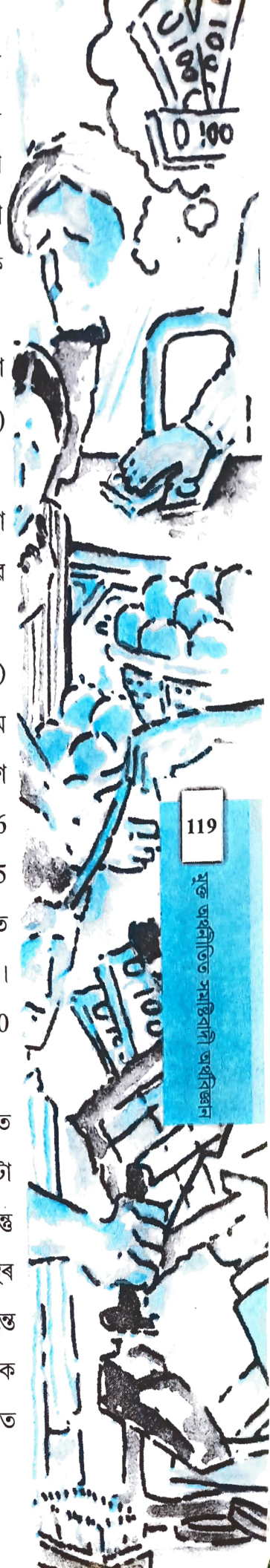
মুকলি অর্থনীতি হ'ল এনে এখন অর্থনীতি যিয়ে আন আন দেশৰ লগত বস্তু আৰু সেৱাসমূহৰ লেন-দেন কাৰ্য সম্পন্ন কৰে। অৱশ্যে এই লেন-দেনে প্ৰায়ভাগ সময়তে বিত্তীয় পৰিসম্পদৰ লেন-দেন কাৰ্যকো সাজুৰি লয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতীয়সকলে বিশ্বৰ বিভিন্ন স্থানত উৎপাদন হোৱা বস্তু ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ সন্তুষ্টি সৰ্বোচ্চ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে আৰু আমাৰ দেশত উৎপাদন হোৱা বহুতো সামগ্ৰী বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰি আহিছে। সেয়েহে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যই ভাৰতৰ সামগ্ৰিক চাহিদাক মূলতঃ দুই ধৰণে প্ৰভাৱান্বিত কৰে—

প্ৰথমে, যেতিয়া ভাৰতীয়সকলে বৈদেশিক বস্তু ক্ৰয় কৰে, তেতিয়া বস্তুক্ৰয়ৰ বাবে হোৱা ব্যয়সমূহ আয়ৰ চক্ৰীয় প্ৰবাহ (Circular flow of income) ৰ পৰা বাহিৰ হৈ ওলাই (leakage) যায়। ইয়াৰ ফলত আমাৰ দেশত সামগ্ৰিক চাহিদা হ্রাস পায়।

দ্বিতীয়তে, আমাৰ দেশৰ পৰা বিদেশলৈ পঠোৱা সমগ্ৰীবোৰৰ (ৰপ্তানি) পৰা আহৰণ কৰা আয়সমূহ অতিৰিক্ত ভাৱে আয়ৰ চক্ৰীয় প্ৰবাহত অন্তৰ্ভুক্ত হয় আৰু ইয়াৰ ফলত ঘৰুৱা ভাৱে উৎপাদন কৰা বস্তুৰ সামগ্ৰিক চাহিদা বাঢ়ে।

এইদৰে, এখন অর্থনীতিৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু মুঠ বৈদেশিক বাণিজ্য (ৰপ্তানি + আমদানি) ৰ অনুপাতেই হ'ল সেই অর্থনীতিখন কিমান পৰিমাণে মুকলি সেইটো জোখাৰ এটা সাধাৰণ মাধ্যম বা আহিলা। উল্লেখযোগ্য যে 2004-2005 বৰ্ষত ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্য আছিল 38.9 শতাংশ (মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ 17.1 শতাংশ আমদানি, আৰু 11.8 শতাংশ ৰপ্তানি)। অৱশ্যে 1985-86 বৰ্ষত আমাৰ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্য মাত্ৰ 16 শতাংশ আছিল আৰু ইয়াৰ তুলনাত 2004-05 বৰ্ষৰ 38.9 শতাংশক যথেষ্ট বেছি বুলি ক'ব পাৰি। যিয়েই নহওঁক, বিশ্বৰ আন আন দেশৰ তুলনাত ভাৰতবৰ্ষক আপেক্ষিকভাৱে কম উদাৰ বা কম পৰিমাণে মুকলি অর্থনীতিৰ দেশ বুলিব পাৰি। কাৰণ বিশ্বৰ বহুতো দেশ আছে যিবোৰৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ পৰিমাণ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ 50 শতাংশতকৈও বেছি।

মনকৰিবলগীয়া যে এখন দেশৰ চাৰিসীমাৰ বাহিৰলৈ যেতিয়া ইয়াৰ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী প্ৰবাহিত হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাই ইয়াৰ বিপৰীত দিশে গতি কৰে। আমি জানো যে আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায়ত এটা নিৰ্দিষ্ট কেন্দ্ৰীয় মুদ্ৰা কৰ্তৃপক্ষই ছপা কৰি উলিওৱা কোনো এবিধ নিৰ্দিষ্ট মুদ্ৰা নাথাকে। কিন্তু বৈদেশিক অৰ্থনৈতিক এজেন্ট (Economic agents) সকলে যদি কোনো এটা জাতীয় মুদ্ৰাই স্থিৰ ক্ৰয় ক্ষমতা (Stable purchasing power) বহন কৰে বুলি পতিয়ন (Convinced) যায়, তেন্তে তেওঁলোকে সেই মুদ্ৰাবিধ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আগ্ৰহী হয়। এই বিশ্বাস অবিহনে এবিধ মুদ্ৰা আন্তৰ্জাতিক বিনিময়ৰ মাধ্যম আৰু হিচাপৰ একক হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায়ত

মুদ্রা প্ৰবৰ্তন কৰা কোনো এক নিৰ্দিষ্ট কৰ্তৃপক্ষ নাই, যিয়ে আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট এবিধ মুদ্রাক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ জোৰ বা হেঁচা (force) দিব পাৰে। অৱশ্যে চৰকাৰ সমূহে মুদ্রাৰ সান্ত্ৰা ব্যৱহাৰকাৰী সকলৰ বিশ্বাস লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা অৱ্যাহত ৰাখে আৰু ইয়াৰ বাবেই জাতীয় মুদ্রাক এটা স্থিৰ মূল্যত আন আন পৰিসম্পত্তিলৈ মুকলি ভাবে পৰিবৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ হৈছে। কিন্তু এনে মুদ্রাৰ মূল্যৰ ওপৰত ইয়াক ছপোৱা কৰ্তৃপক্ষ (The issuing authority) ৰ কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। অন্যান্য পৰিসম্পত্তি বুলিলে সাধাৰণতে সোণ অথবা আন আন দেশৰ মুদ্রাবোৰক বুজায়। জাতীয় মুদ্রাক অন্যান্য পৰিসম্পত্তিলৈ পৰিবৰ্তন কৰা বিষয়টোৰ বিশ্বাসযোগ্যতা আকৌ দুটা প্ৰধান কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হয়। ইয়াৰে এটা হ'ল অসীম পৰিমাণত মুকলিভাৱে পৰিবৰ্তন কৰিব পৰা ক্ষমতা আৰু আনটো হ'ল পৰিবৰ্তনৰ অৰ্থে নিৰূপন হোৱা দাম। এই বিষয়বোৰ পৰিচালনা কৰিবলৈ আৰু আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনৰ সুস্থিৰতা নিশ্চিত কৰিবলৈ 'আন্তৰ্জাতিক মুদ্রাগত পদ্ধতি' (International monetary system) প্ৰৱৰ্তন কৰা হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা বিষয় (Issues) দুটাৰ ওপৰত এখন দেশে প্ৰদান কৰা প্ৰতিশ্ৰুতিয়ে বিশ্বৰ আন আন দেশৰ লগত হোৱা ইয়াৰ বাণিজ্য আৰু বিত্তীয় আদান-প্ৰদানত বিশেষভাৱে প্ৰভাৱ পেলায়।

এই পাঠ্যপুথিৰ 6.1 নং অংশত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য আৰু বিত্তীয় প্ৰবাহৰ হিচাপ-নিকাচৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পিছৰ অংশত বিশ্বৰ দেশসমূহৰ মুদ্রাবোৰৰ বিনিময় মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়। 6.3 নং অংশত ঘৰুৱা বা বন্ধ অৰ্থনীতিত আন্তৰ্জাতিক প্ৰভাৱক অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ ইয়াৰ আয়-ব্যয়ৰ নমুনা (Model) ৰ সংশোধন কৰা হয়।

6.1 বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতি (Balance of Payments)- বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিয়ে (B.O.P) এখন দেশৰ বাসিন্দা সকলে বিশ্বৰ আন-আন দেশৰ লগত কৰা দ্ৰব্য-সামগ্ৰী, সেৱাসমূহ আৰু পৰিসম্পত্তিবোৰৰ লেন-দেনক তালিকাভুক্ত বা লিপিবদ্ধ (Record) কৰে। বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ দুটা হিচাপ থাকে, ইয়াৰ এটা হ'ল চলিত হিচাপ (Current Account) আৰু আনটো হ'ল মূলধনী হিচাপ (Capital Account)।

চলিত হিচাপত বস্তু আৰু সেৱাৰ মাধ্যমত হোৱা সকলো ধৰণৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ লগতে হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদান (Transfer Payments) সমূহক লিপিবদ্ধ কৰা হয়। সেৱাৰ মাধ্যমত হোৱা বাণিজ্যিক অদৃশ্যমান বাণিজ্য বুলি কোৱা হয়। (কাৰণ সিহঁতক দেশৰ সীমা অতিক্ৰম কৰা দেখা নাযায়)।

এই অদৃশ্যমান বাণিজ্যই উৎপাদনৰ উপাদানৰ আয় (উপাদান সমূহে লাভ কৰা আয়, যেনে, সুদ, লাভ আৰু বিদেশত থকা দেশীয় পৰিসম্পদৰ বাবদ হোৱা লাভৰপৰা বিদেশীয়ে ভাৰতত

থকা পৰিসম্পদৰ পৰা পোৰা আয়ক বিয়োগ কৰি (পোৰা আয়) আৰু অনা উপাদানৰ আয়ক (যেনে, জাহাজ, বেংক, বীমা, পৰ্যটন, চফটৱেৰৰ সেৱা আদি) অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। এখন দেশৰ বাসিন্দা সকলে যিবোৰ আয় মুক্তভাৱে লাভ কৰে আৰু যাৰ বিনিময়ত বৰ্তমান বা ভবিষ্যতেও কোনো মূল্য প্ৰদান কৰিব নালাগে, তেনেবোৰ প্ৰাপ্তিক (Receipts) হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদান বোলে। এনে ধৰণৰ প্ৰদানবোৰে প্ৰেৰিত টকা (Remittances), উপহাৰ আৰু অনুদান আদিক বুজায়। হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদানবোৰ চৰকাৰী অথবা বে-চৰকাৰী হ'ব পাৰে।

এখন দেশে দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰিব পাৰে আৰু নিজ দেশৰ পৰা বিভিন্ন দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰিব পাৰে। এই আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ বিবৃতিক বাণিজ্যৰ বিবৃতি বা সমতা বোলে। সেৱা দ্ৰব্যৰ বাণিজ্যৰ লগত বাণিজ্যৰ বিবৃতিলৈ (Trade balance) হোৱা প্ৰকৃত হস্তান্তৰ বোৰ (Net transfers) যোগ কৰিলে চলিত হিচাপৰ বিবৃতি (Current account balance) পোৰা যায়। ইয়াৰ বিপৰীতে, 'মূলধনী হিচাপ'ত (Capital account) সকলোধৰণৰ পৰিসম্পত্তিৰ আন্তৰ্জাতিক ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী, যেনে মুদ্ৰা, মজুত, প্ৰতিজ্ঞাপত্ৰ আদিক লিপিবদ্ধ (Records) কৰা হয়। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে বিদেশী সকলক প্ৰদান কৰা বা পৰিশোধ কৰাৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা যিকোনো লেন-দেনক খৰচৰ শিতানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় আৰু ইয়াত ঋণাত্মক চিন (-) ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বিদেশী সকলৰ লগত হোৱা যিকোনো লেন-দেনৰ বিনিময়ত আহৰণ কৰা প্ৰাপ্তিবোৰ জমাৰ ঘৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় আৰু ইয়াত ধনাত্মক চিন (+) দিয়া হয়।

6.1.1 : বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ উদ্ভূত আৰু ঘাটি (Bop Surplus and Deficit)- আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ বিশেষত্ব হ'ল এই যে যিদৰে ব্যক্তিয়ে নিজৰ আয়তকৈ ব্যয়ৰ পৰিমাণ বেছি হ'লে ইয়াৰ পাৰ্থক্যখিনি পূৰাবলৈ নিজৰ পৰিসম্পত্তি বিক্ৰী কৰে, অথবা ঋণ গ্ৰহণ কৰে, ঠিক তেনেদৰে এখন দেশৰ চলিত হিচাপত ঘাটি হ'লে (বিশ্বৰ আন আন দেশত বিক্ৰী কৰি পোৰা আয়তকৈ বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰাৰ বিনিময়ত হোৱা ব্যয়ৰ পৰিমাণ বেছি) পৰিসম্পত্তি বিক্ৰী কৰি বা বিদেশৰ পৰা ঋণ গ্ৰহণ কৰি ঘাটি পূৰণ কৰিব লগীয়াত পৰে। এইদৰে যিকোনো ধৰণৰ চলিত হিচাপৰ ঘাটি শুদ্ধ মূলধনৰ অন্তঃ প্ৰবাহৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। 6.1 নং তালিকাত (এই অধ্যায়ৰ শেষত দিয়া হৈছে) দেখুওৱা হৈছে যে গোটেই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত বৈদেশিক বাণিজ্যত ঘাটি হৈ আছে আৰু অদৃশ্যমান বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত 1990-91 বছৰটোক বাদ দি বাকী সকলো বছৰতে বৈদেশিক বাণিজ্যত উদ্ভূত হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে চলিত হিচাপৰ ঘাটি (যিটো 1977-78 বৰ্ষৰ পৰা 24 বছৰ পৰ্যন্ত বিশ্লেষণ কৰা হৈছে) সংকুচিত হ'বলৈ আৰম্ভ কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে আৰু 2001-02 বৰ্ষৰ পৰা ই উদ্ভূতলৈ পৰিবৰ্তন হোৱা লক্ষ্য কৰা হৈছে।

বাণিজ্যৰ এই উদ্ভৱৰ গতি 2003-04 বৰ্ষলৈ চলিছিল যদিও 2004-05 বৰ্ষত বাণিজ্যৰ এই গতি পুনৰ ঘাটি বাণিজ্যলৈ পৰিৱৰ্তন হৈছিল। বৈদেশিক বাণিজ্যৰ এই বৃহৎ পৰিমাণৰ ঘাটি অকল অদৃশ্যমান বাণিজ্যৰ উদ্ভৱৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰাটো অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল। চলিত হিচাপৰ 13 বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰ ঘাটিৰ বাবে পুঁজি যোগান ধৰিবলৈ 2005-2006 বৰ্ষৰ এপ্ৰিল/চেপ্তেম্বৰত 19.5 বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰৰ মূল্যৰ মূলধনৰ অন্তঃপ্রবাহ হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে মূলধনৰ অন্তঃপ্রবাহৰ এই অতিৰিক্ত 6.5 ($19.5-13=6.5$) বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰ ভাৰতৰ বৈদেশিক মুদ্রা (Foreign Exchange) ৰ পূৰ্বৰ মজুতৰ লগত সংযোজিত হৈছিল।

ইয়াৰ বিকল্প হিচাপে, দেশ এখনে ইয়াৰ বৈদেশিক মুদ্রাৰ জমা গতিশীল কৰি ৰাখিবলৈ 'চৰকাৰী জমা লেন-দেন' (Official Reserve Transactions) ৰ লগত সংযোজিত হ'ব পাৰে আৰু বাণিজ্যৰ ঘাটি উদ্ভৱ হ'লে বৈদেশিক মুদ্রাৰ বজাৰত ইয়াৰ বৈদেশিক মুদ্রাবোৰ বিক্ৰী কৰিব পাৰে। সেয়েহে বৈদেশিক মুদ্রাৰ চৰকাৰী জমা (Official reserves)ৰ হ্রাস-বৃদ্ধিক সামগ্ৰিকভাৱে বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ঘাটি (উদ্ভৱ) বুলি কোৱা হয়। উল্লেখযোগ্য যে বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ যিকোনো ধৰণৰ ঘাটিৰ বাবে অকল মুদ্রাগত কৰ্তৃপক্ষ সমূহেই হ'ল শেষ আশ্ৰয়ৰ স্থল বা শেষ বিত্ত যোগানকাৰী (অথবা যিকোনো ধৰণৰ উদ্ভৱ গ্ৰহণকাৰী) অনুষ্ঠান। যেতিয়া এখন দেশৰ মুঠ চলিত হিচাপ আৰু ইয়াৰ অনা-জমা মূলধনী হিচাপৰ যোগফল শূন্যৰ সমান হয়, তেতিয়া ইয়াক বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ভাৰসাম্যতা বোলা হয়। এনে অৱস্থাত বৈদেশিক মুদ্রাৰ জমাৰ কোনো বহিঃগমন নহয় আৰু বিদেশলৈ দিয়া ঋণৰ পৰা পোৱা আয়ৰ দ্বাৰা চলিত হিচাপৰ বিবৃতিৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা সম্পূৰ্ণ বিত্তৰ যোগান ধৰা হয়। অৱশ্যে এইখিনিতে উল্লেখ কৰিবলগীয়া যে ভাসমান বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাতকৈ শিথিল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত চৰকাৰী জমা লেন-দেনবোৰ (Official Reserve Transactions) বেছি প্ৰাসংগিক।

স্বতন্ত্ৰ আৰু ব্যৱস্থাপক লেন-দেন (Autonomous and Accomodating Transactions) - এখন দেশৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ অৱস্থাৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নোহোৱাকৈ যেতিয়া দেশখনে আন্তৰ্জাতিক অৰ্থনৈতিক লেন-দেন সম্পন্ন কৰে, তেনেবোৰ লেন-দেনক স্বতন্ত্ৰ বুলি কোৱা হয় (উদাহৰণ স্বৰূপে অকল লাভ অৰ্জন কৰাৰ উদ্দেশ্যে কৰা লেন-দেন)। বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত এই বিষয় সমূহক 'লাইনৰ ওপৰৰ' বিষয় বুলি কোৱা হয়। যদি এখন দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰাপ্তিবোৰ (Autonomous receipts). ইয়াৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰদানবোৰতকৈ বেছি (কম) হয়, তেন্তে ইয়াক বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ উদ্ভৱ (ঘাটি) বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, 'ব্যৱস্থাপক লেন-দেনবোৰ (যাক 'লাইনৰ তলৰ' বিষয় বোলা হয়) ক

স্বতন্ত্র বিষয়সমূহৰ প্ৰকৃত ফলাফলৰ (Net consequences) দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ উদ্ভূত হৈছে নে ইয়াৰ ঘাটি হৈছে এইবোৰো ব্যৱস্থাপক লেন-দেনৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। গতিকে এই চৰকাৰী জমা লেন-দেন বোৰক বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ব্যৱস্থাপক বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয় (যিহেতু আন সকলো বিলাক স্বতন্ত্র বিষয়)।

ভুল আৰু ক্ৰটিবোৰ (Errors and Omissions) - ভুল আৰু ক্ৰটিবোৰ হ'ল বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ লগত জড়িত থকা তৃতীয় উপাদান (চলিত আৰু মূলধনী হিচাপৰ বাদে) আৰু ইয়াক 'সমতা বজাই ৰখা বিষয়' (Balancing item) বোলে। এই উপাদানটোৰ বিশেষত্ব হ'ল এই যে ই আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনক সঠিকভাৱে লিপিবদ্ধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত থকা আমাৰ অসমৰ্থতাক প্ৰতিফলিত কৰে।

6.2 বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰ (The Foreign Exchange Market)- আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনবোৰৰ হিচাপ সমূহ সামূহিক ভাবে

বিবেচনা কৰাৰ পিছত এটা নিৰ্দিষ্ট লেন-দেনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। ধৰা হ'ল যে ভাৰতৰ বাসিন্দা এজনে এটা বন্ধৰ সময়ত লণ্ডনলৈ যাবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছে। (পৰ্যটন সেৱাৰ আমদানি বুলি কোৱা হয়)।

তেওঁ লণ্ডনত থকাৰ বাবে পাউণ্ডৰ (Pound) হিচাপত মূল্য প্ৰদান কৰিব লাগিব। গতিকে তেওঁ ক'ৰ পৰা পাউণ্ড সংগ্ৰহ কৰিব আৰু কি দামত ইয়াক লাভ কৰিব পাৰিব তাক জনাটো যথেষ্ট প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত পাউণ্ডৰ চাহিদা বৃদ্ধি পাব আৰু ইয়ে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত এই মুদ্ৰাৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰাত ইন্ধন যোগাব। বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰ হ'ল এনে এখন বজাৰ য'ত বিভিন্ন দেশৰ মুদ্ৰাবোৰ এটাৰ সলনি আনটো বিনিময় কৰা হয়। এনে বজাৰত মূখ্য অংশ গ্ৰহণকাৰীসকল হ'ল বাণিজ্যিক বেংকবোৰ, বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দালালবোৰ, অন্যান্য আইন সংগত ব্যৱসায়ী সকল আৰু মৌদ্ৰিক কৰ্তৃপক্ষসমূহ। এইটো উল্লেখ কৰা প্ৰয়োজনীয় যে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত অংশগ্ৰহণকাৰী সকলৰ নিজা নিজা ব্যৱসায়িক কেন্দ্ৰ থাকিব পাৰে যদিও এইবোৰৰ পৰিসৰ সিমান বিস্তৃত নহয়। কিন্তু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰৰ পৰিসৰে সমগ্ৰ বিশ্বকে সাঙুৰি লয়। এইদৰে ব্যৱসায়িক কেন্দ্ৰবোৰৰ আৰু এখনতকৈ অধিক বজাৰৰ লগত সম্পৰ্ক যুক্ত অংশগ্ৰহণকাৰী সকলৰ মাজত ঘনিষ্ঠ আৰু অবিচ্ছিন্ন সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠে।

এটা মুদ্ৰাৰ মূল্য আন এটা মুদ্ৰাৰ মানত নিৰূপন হোৱাকে বিনিময় হাৰ (Exchange rate) বুলি কোৱা হয়। যিহেতু দুখন দেশৰ দুটা মুদ্ৰাৰ মাজত সামঞ্জস্য আছে, সেয়েহে বিনিময় হাৰৰ

সংজ্ঞা তলত দিয়া দুই ধৰণৰ যিকোনো এটাৰ দ্বাৰা দিব পৰা যায়—

প্ৰথমতে, বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ এক একক ক্ৰয় কৰিবৰ বাবে যি পৰিমাণৰ ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ আৱশ্যক হয়, তাকেই বিনিময় হাৰ বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে এক টকা আৰু এটা ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ 50 টকা হ'লে এটা ডলাৰ ক্ৰয়ৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা ব্যয় হ'ল 50 টকা।

দ্বিতীয়তে, এক একক ঘৰুৱা মুদ্ৰা ক্ৰয় কৰাৰ বাবে আৱশ্যক হোৱা বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ ব্যয় হিচাপেও বিনিময় হাৰৰ সংজ্ঞা দিব পাৰি। ওপৰত উল্লেখ কৰা ক্ষেত্ৰত আমি ক'ব পাৰো যে এক টকা ক্ৰয় কৰিবলৈ 2 টা আমেৰিকাৰ তামৰ মুদ্ৰা (Cents) ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। অৱশ্যে বাস্তব ক্ষেত্ৰত আৰু বিশেষকৈ অৰ্থনৈতিক পৰিভাষাত ক'বলৈ হ'লে পূৰ্বৰ সংজ্ঞাটো ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, অৰ্থাৎ ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ মানত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মূল্য হিচাপেহে বিনিময় হাৰ নিৰূপন হ'ব লাগে। ইয়াকেই 'দ্বৈত-মৌদ্ৰিক বিনিময় হাৰ' (Bilateral Nominal Exchange Rate) বোলে। এই হাৰক দ্বৈত হাৰ এই কাৰণে কোৱা হয় যে ই এটা মুদ্ৰাৰ বিপৰীতে আন এটা মুদ্ৰাৰ বিনিময় হাৰ। তদুপৰি এই বিনিময় হাৰক মৌদ্ৰিক হাৰ এই কাৰণেই কোৱা হয় যে ইয়াক মুদ্ৰাৰ মানত প্ৰকাশ কৰা হয়, অৰ্থাৎ প্ৰতি ডলাৰ বা প্ৰতি পাউণ্ডৰ মূল্য হ'ল এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা।

যিয়েই নহওঁক, ওপৰত উল্লেখ কৰা লগুন ভ্ৰমণৰ উদাহৰণটোলৈ পুনৰ ঘূৰি গ'লে ক'ব পৰা যায় যে যদি কোনোলোকে লগুন ভ্ৰমণ কৰাৰ পৰিকল্পনা কৰে, তেন্তে তেওঁ দেশীয় বস্ত্ৰৰ তুলনাত ব্ৰিটিছৰ বস্ত্ৰবোৰ কিমান ব্যয় বহুল সেইটো জনাটো দৰ্কাৰী হৈ পৰে। যি ব্যৱস্থাই বা জোখে এই বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে, সেয়াই হ'ল প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ। অৰ্থাৎ প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ হ'ল বৈদেশিক মূল্যবোৰ আৰু ঘৰুৱা মূল্যবোৰৰ অনুপাত - যাক একে মুদ্ৰাৰ দ্বাৰা জোখা হয়। প্ৰকৃত বিনিময় হাৰৰ সংজ্ঞা তলত দিয়া ধৰণে দিব পাৰি—

$$\text{প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ} = \frac{eP_f}{P} \quad \dots(6.1)$$

য'ত, P আৰু P_f হ'ল ক্ৰমে দেশৰ আৰু বিদেশৰ মূল্যস্তৰ, e হ'ল বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ টকাৰ মানত নিৰূপিত দাম (মৌদ্ৰিক বিনিময় হাৰ)। গণনাকাৰীয়ে (Numerator) টকাৰ মানত জোখা বৈদেশিক মূল্যবোৰ প্ৰকাশ কৰে আৰু ভগ্নাংশৰ হৰে অথবা Denominator এ টকাৰ মানত জোখা ঘৰুৱা মূল্যস্তৰ প্ৰদান কৰে। সেয়েহে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰে বৈদেশিক মূল্যবোৰৰ ঘৰুৱা মূল্যৰ আপেক্ষিক হিচাপে জোখে। যদি প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ একৰ সমান হয়, তেন্তে মুদ্ৰাবোৰ 'ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতা' (Purchasing Power Parity) ত উপনীত হয়। ই ইয়াকে বুজায় যে দুখন দেশত বস্ত্ৰবোৰ যেতিয়া একেই মুদ্ৰাত জোখা হয়, তেতিয়া এইবোৰৰ ব্যয় দুয়োখন দেশতে একে হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি এটা কলমৰ আমেৰিকাত খৰচ হয় 4 ডলাৰ আৰু মৌদ্ৰিক বিনিময় হাৰ প্ৰতি ডলাৰত 50 টকা হয়, তেন্তে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ এক (One) বুলি ধৰিলে ভাৰতত ইয়াৰ খৰচ 200 টকা ($eP_f = 50 \times 4$) হ'ব। যদি প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ একতকৈ বেছি হয়, তেন্তে

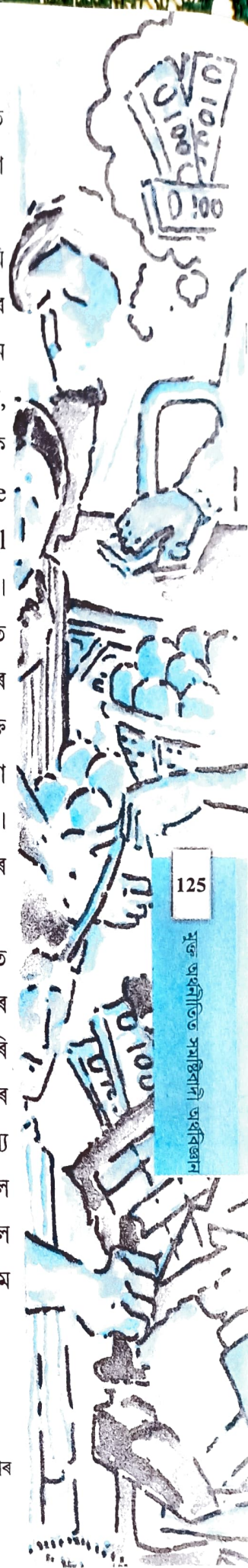
ই ইয়াকে বুজায় যে বৈদেশিক বস্তুবোৰ ঘৰুৱা বস্তুবোৰতকৈ বেছি ব্যয়বহুল। এইদৰে প্রকৃত বিনিময় হাৰক প্ৰায়ে এখন দেশৰ আন্তৰ্জাতিক প্ৰতিযোগিতামূলক ক্ষমতাৰ জোখ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

যিহেতু এখন দেশে আন বহুতো দেশৰ লগত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক বন্ধা কৰে, সেয়েহে আমি এটা ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ গতিশীলতা আন আন দেশৰ মুদ্ৰাৰ লগত দ্বৈত হাৰবোৰত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ পৰিবৰ্তে আপেক্ষিক ভাবে এটা নিৰ্দিষ্ট সংখ্যাত অকলে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব পাৰো। এনে অৱস্থাত বিনিময় হাৰৰ বাবে আমাক অন্যান্য মুদ্ৰাৰ পৰিবৰ্তে এটা সূচক (Index) ৰ আৱশ্যক হয়, যেনেকৈ সকলো ধৰণৰ বস্তুৰ মূল্য কি হাৰত পৰিবৰ্তন হৈছে সেইটো নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ দৰ সূচক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াক 'মৌদ্ৰিক সক্ৰিয় বিনিময়হাৰ' (Nominal Effective Exchange Rate-NEER) হিচাপে গণনা কৰা হয়। দৰাচলতে ই হ'ল এটা 'বহুভূজ হাৰ' (Multilateral Rate) আৰু ইয়ে প্ৰতিনিধিত্বমূলক এপাচি (Basket) বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দামক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। এই প্ৰতিনিধিত্ব মূলক মুদ্ৰাবোৰৰ প্ৰত্যেককে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত ঘৰুৱা দেশৰ গুৰুত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি 'ভৰ' (weighted) প্ৰদান কৰা হয় (ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ গড় সংখ্যাটোকে ইয়াৰ নিৰ্দেশক হিচাপে লোৱা হয়)। আকৌ, প্রকৃত বিনিময় হাৰৰ বাণিজ্যিক অংশীদাৰ সকলৰ ভৰযুক্ত গড় হিচাপে 'প্ৰকৃত সক্ৰিয় বিনিময় হাৰ' (Real Effective Exchange Rate - REER) গণনা কৰা হয়। ইয়াত উল্লেখ কৰা ভৰ সমূহ হ'ল নিজ নিজ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যত থকা অংশবোৰ। তদুপৰি, ইয়াক এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ বৈদেশিক বস্তু ক্ৰয় কৰাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা ঘৰুৱা বস্তুৰ পৰিমাণ হিচাপেও ব্যাখ্যা কৰা হয়।

6.2.1 বিনিময় হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ (Determination of the Exchange Rate)- সাধাৰণতে প্ৰশ্ন উদয় যে বৈদেশিক বিনিময় হাৰ¹ কিয় বৰ্তমানৰ স্তৰত আছে আৰু ইয়াৰ গতিশীলতাৰ কাৰণবোৰ কি কি? বিনিময় হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ অৰ্থনৈতিক নীতিয়ে গুৰুত্ব লাভ কৰি আছে, সেইবোৰ বুজিবলৈ আমি আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰাগত পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যযুক্ত প্ৰধান বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাৰ নীতি বা পদ্ধতি² (Regimes) বোৰ অধ্যয়ন কৰিব লাগে। উল্লেখযোগ্য যে স্থিৰ মূল্য পৰিবৰ্তনশীলতাৰ চুক্তিৰ প্ৰচলিত ব্যৱস্থাৰ পৰা বিনিময় হাৰে চুক্তিহীন এটা পদ্ধতিলৈ বা ব্যৱস্থালৈ পৰিবৰ্তন হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। এনে ব্যৱস্থাৰ মূল বিশেষত্ব হ'ল এই যে ইয়াত বাসিন্দা সকলে ঘৰুৱা মুদ্ৰা বৈদেশিক মুদ্ৰালৈ পৰিবৰ্তন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অধিক স্বাধীনতা উপভোগ কৰিবলৈ সক্ষম হয় যদিও দামৰ নিশ্চয়তা (Price guarantee) উপভোগ কৰিব নোৱাৰে।

¹ যিকোনো দুটা মুদ্ৰাৰ মাজত।

² এটা বিনিময় হাৰ শাসন পদ্ধতি বা ব্যৱস্থা হ'ল এমুঠি আন্তৰ্জাতিক নিয়ম, যিয়ে বিনিময় হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা কাৰ্যবোৰ পৰিচালনা কৰে।

6.2.2. পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ (Flexible Exchange Rates)- পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতিত (যাক ভাসমান বিনিময় হাৰ বুলিও জনা যায়) ব্যৱস্থাত, বিনিময় হাৰ বজাৰ চাহিদা শক্তি আৰু বজাৰ যোগান শক্তিৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। এটা সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰে কিছুমান সৰল নিয়মাৱলী অনুসৰণ কৰে আৰু এই বেংকবোৰে বিনিময় হাৰৰ স্তৰক প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত কৰিবলৈ কোনো ব্যৱস্থা গ্ৰহণ নকৰে। আনভাষাত, এই বেংকবোৰে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত কোনো হস্তক্ষেপ নকৰে, (আৰু সেই কাৰণে, তাত কোনো জমা লেন-দেন নাথাকে)।

বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ হিচাপবোৰ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰৰ লেন-দেনৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো সকলো সময়তে স্পষ্ট নহয়, ই এটা বিশেষ অৱস্থাতহে স্পষ্ট হোৱা দেখা যায়। ই হ'ল এনে এটা অৱস্থা য'ত আমি স্বীকৃতি দিও যে ঘৰুৱা বাসিন্দা সকলে বৈদেশিক বস্তুবোৰ সেৱা সমূহ আৰু পৰিসম্পত্তিবোৰত (Assets) কৰা সকলো ধৰণৰ ব্যয়ে আৰু বৈদেশিক হস্তান্তৰ যোগ্য প্ৰদান (যাক বৈদেশিক লেন-দেনৰ হিচাপৰ বিবৃতিৰ পৰা বিয়োগ কৰা হয়) বোৰেও বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ভাৰতৰ এজন বাসিন্দাই জাপানৰ এখন গাড়ী কিনিলে টকাৰ মাধ্যমত ইয়াৰ মূল্য প্ৰদান কৰে, কিন্তু জাপানৰ ৰপ্তানি কাৰীয়ে 'ইয়েন'ৰ মাধ্যমত মূল্য প্ৰদান কৰাটো আশা কৰে। সেই কাৰণে টকাক বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত 'ইয়েন' লৈ পৰিবৰ্তন কৰিব লগীয়া হয়। অৰ্থাৎ টকাৰ বিনিময়ত 'ইয়েন' সংগ্ৰহ কৰিব লাগে।

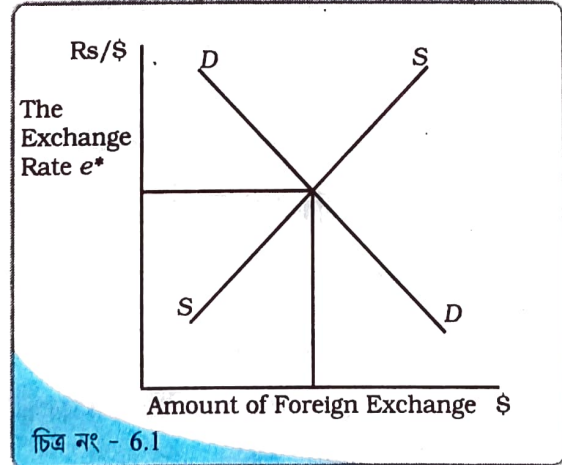
ইয়াৰ বিপৰীতে, ঘৰুৱা বাসিন্দা সকলৰ দ্বাৰা কৰা সকলো ধৰণৰ ৰপ্তানিয়ে সম-পৰিমাণৰ বৈদেশিক মুদ্ৰা অৰ্জনক প্ৰতিবিম্বিত (Reflect) কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতীয় ৰপ্তানিকাৰী সকলে টকাৰ মাধ্যমত নিজৰ ৰপ্তানিজাত দ্ৰব্যৰ মূল্য প্ৰদান কৰাটো আশা কৰে। ইয়াৰ ফলত বিদেশী সকলে ভাৰতৰ বস্তু ক্ৰয় কৰিবলৈ নিজৰ দেশৰ মুদ্ৰা বিক্ৰী কৰি টকা সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়াত পৰে। এনে অৱস্থাত বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ হিচাপত থকা মুঠ জমাৰ পৰিমাণ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগানৰ পৰিমাণ পৰস্পৰৰ সমান হয়। বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা উদ্ভৱ হোৱাৰ এই কাৰণটোৰ উপৰিও ইয়াৰ চাহিদা উদ্ভৱ হোৱাৰ আন এটা কাৰণ হ'ল— লাভৰ চিন্তাপ্ৰসূত অভিপ্ৰায়বোৰ।

সহজভাৱে ব্যাখ্যা কৰিবৰ বাবে আমি ধৰি ল'ব পাৰো যে বিশ্বত ভাৰতবৰ্ষ আৰু আমেৰিকা যুক্ত ৰাষ্ট্ৰহে আছে আৰু সেয়েহে মাত্ৰ এটা বিনিময় হাৰহে নিৰ্দ্ধাৰণ হ'ব লাগে। এনে ক্ষেত্ৰত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখাডাল (DD) নিম্নগামী হয়। কাৰণ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দাম বাঢ়িলে টকাৰ মানত বিদেশী বস্তু ক্ৰয় কৰাৰ খৰচ বাঢ়িব। ইয়াৰ ফলত আমদানিৰ পৰিমাণ হ্রাস পাব আৰু

বৈদেশিক মুদ্রাৰ চাহিদাও হ্রাস পাব। যেতিয়া বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া বৈদেশিক মুদ্রাৰ যোগান বঢ়াব লগীয়া হয় আৰু ইয়াৰ বাবে আমাৰ ৰপ্তানিবোৰৰ বৈদেশিক চাহিদা একক স্থিতিস্থাপকতাতকৈ বেছি ($E > 1$) হ'ব লাগিব। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল এই যে বৈদেশিক বিনিময় হাৰৰ এক শতাংশ বৃদ্ধি হ'লে (যিয়ে আমাৰ দেশৰ বস্তু ক্ৰয় কৰা বৈদেশিক ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে আমাৰ ৰপ্তানি জাত দ্ৰব্যৰ দাম এক শতাংশ হ্রাস পোৱাক বুলায়) আমাৰ ৰপ্তানি জাত দ্ৰব্যৰ চাহিদা এক শতাংশতকৈ অধিক হাৰত বৃদ্ধি পাব লাগিব। যদি এই চৰ্ত বাহাল থাকে, তেন্তে আমাৰ দেশৰ ৰপ্তানিৰ পৰা পোৱা টকাৰ পৰিমাণ বৈদেশিক বিনিময় হাৰ বৃদ্ধিৰ তুলনাত আনুপাতিকভাৱে বেছি হাৰত বাঢ়িব আৰু ডলাৰৰ মাধ্যমত লাভ কৰা উপাৰ্জন (বৈদেশিক মুদ্রাৰ যোগান) বৃদ্ধি হ'ব, যিহেতু বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি পাইছে বুলি ধৰা হৈছে। যিয়েই নহওঁক, এডাল উলম্ব (Vertical) যোগান ৰেখাই (ভাৰতীয় ৰপ্তানিৰ বাবে একক স্থিতিস্থাপক বৈদেশিক চাহিদাৰ সৈতে) এই বিশ্লেষণৰ কোনো পৰিবৰ্তন সাধন নকৰে। এই খিনিতে উল্লেখযোগ্য যে বৈদেশিক বিনিময় হাৰৰ বাহিৰে বাকী সকলোবোৰ দামক শিথিল হিচাপে ৰখা হৈছে।

কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ হস্তক্ষেপ নথকা এনে পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত বৈদেশিক বিনিময় হাৰে বজাৰক স্পষ্ট বা নিশ্চিত (Clear) কৰাৰ পিনে গতি কৰে আৰু বৈদেশিক মুদ্রাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ সমতা স্থাপন কৰে। চিত্ৰ নং 6.1 ত ভাৰসাম্য বিনিময় হাৰ হ'ল e^* , যদি ভাৰতীয় সকলে সঘনাই বিদেশলৈ যায়, তেন্তে বৈদেশিক মুদ্রাৰ চাহিদা বাঢ়ে অথবা আমদানিকৃত বস্তুবোৰলৈ ক্ৰমাগতভাৱে পছন্দ বৃদ্ধি হোৱা দৃষ্টি গোচৰ হয় আৰু তেতিয়া চাহিদা ৰেখা সোঁহাতে ওপৰলৈ স্থানান্তৰিত হ'ব। ইয়াৰ ফলত বৈদেশিক মুদ্রাৰ চাহিদা আৰু যোগান ৰেখাই উচ্চ বিনিময় হাৰত কটাকটি কৰিব। পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত বৈদেশিক মুদ্রাৰ দামৰ পৰিবৰ্তনক মুদ্রাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস (Depreciation) বা মুদ্রাৰ বহিৰ্মূল্য বৃদ্ধি (Appreciation) বুলি উল্লেখ কৰা হয়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণে ক'ব পাৰি যে যেতিয়াৰ পৰা ঘৰুৱা মুদ্রা (টকা) বৈদেশিক মুদ্রাৰ মানত কম ব্যৱহৃত হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে, তেতিয়াৰ পৰা ইয়াৰ (টকাৰ) মূল্য হ্রাস কৰা হৈ আহিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি ভাৰসাম্য টকা-ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ পূৰ্বতে 45 টকা আছিল আৰু বৰ্তমান প্রতি ডলাৰত 50 টকা হৈছে, তেন্তে বুজিব লাগিব

চিত্ৰ নং - 6.1

পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰৰ অধীনত ভাৰসাম্যতা

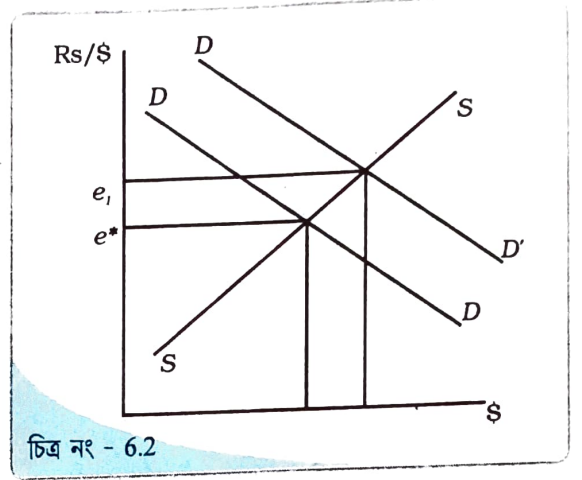

যে ডলাৰৰ বিপৰীতে টকাৰ মূল্য হ্রাস কৰা হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে, যেতিয়া ঘৰুৱা মুদ্ৰা বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মানত বেছি ব্যয় বহুল হয়, তেন্তে ইয়াৰ বহিমূল্য বৃদ্ধি হোৱা বুলি কোৱা হয়।

চিত্ৰ নং 6.2 ত e^*

হ'ল প্ৰাৰম্ভিক ভাৰসাম্য বিনিময় হাৰ আৰু এই অৱস্থাত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগান পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সমান হৈছে।

ধৰা হ'ল যে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা বৰ্তমান বৃদ্ধি হৈছে আৰু এনে অৱস্থাত বজাৰ সুনিশ্চিত কৰিবলৈ বিনিময় হাৰ চিত্ৰ নং 6.2 ত দেখুওৱাৰ দৰে e^1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি পোৱা বাবে (মুদ্ৰাৰ বহিমূল্য হ্রাস) আমদানিৰ চাহিদা হ্রাস পাব, যিহেতু বিনিময় হাৰ বাঢ়িলে আমদানি কৃত বস্তুবোৰৰ দাম টকাৰ মানত বৃদ্ধি হয়। আকৌ, এনে

চিত্ৰ নং - 6.2

বৈদেশিক বিনিময় বজাৰত আমদানিৰ চাহিদা বৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ

অৱস্থাত ৰপ্তানিৰ চাহিদা বৃদ্ধি হয়, কাৰণ বিনিময় হাৰ বৃদ্ধিৰ ফলত ৰপ্তানিবোৰ বিদেশী সকলৰ বাবে কম ব্যয়বহুল হয়। নতুন ভাৰসাম্য বিনিময় হাৰ e^1 ত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদা পুনৰ এটা আনটোৰ সমান হয়।

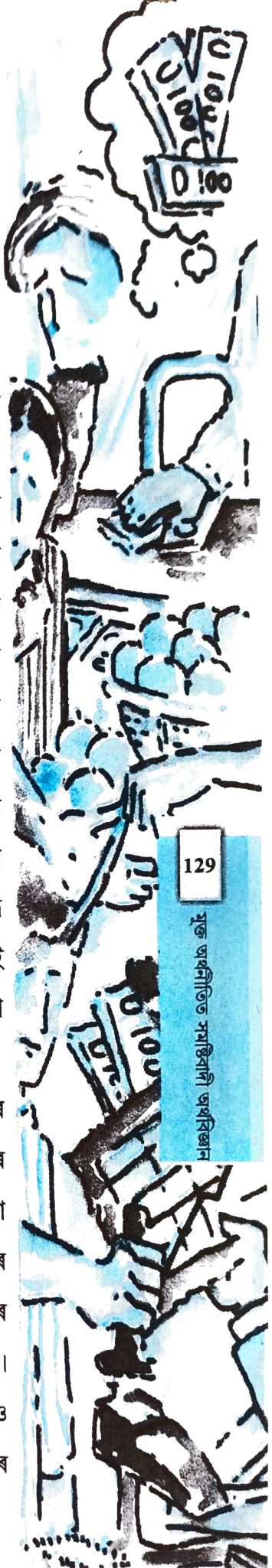
লাভৰ চিন্তন (Speculation) - বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱা বিনিময় হাৰবোৰ

অকল ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰিমাণ আৰু পৰিসম্পদ (Assets) সমূহত কৰা বিনিয়োগৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰে। এইবোৰৰ উপৰিও বিনিময় হাৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ লাভৰ চিন্তনৰ (Speculation) ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে, কাৰণ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'লে ইয়াৰ ফলত হ'ব পৰা সম্ভাৱ্য লাভৰ বাবেও মানুহে এই মুদ্ৰাৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰে। মুদ্ৰাক সকলো দেশতে এবিধ পৰিসম্পত্তি (Asset) হিচাপে গণ্য কৰা হয়। যদি ভাৰতীয় সকলে ভাবে, যে টকাৰ তুলনাত ব্ৰিটিছৰ পাউণ্ডৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে, তেন্তে তেওঁলোকে পাউণ্ড জমা কৰি ৰাখিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি বৰ্তমানৰ বিনিময় হাৰ এক পাউণ্ডৰ বাবে 80 টকা নিৰ্দ্ধাৰিত হয় আৰু বিনিয়োগকাৰী সকলে ভাবে যে পাউণ্ডৰ মূল্য চলিত মাহটোৰ শেষত আৰু বৃদ্ধি হ'ব আৰু ইয়াৰ মূল্য 85 টকা হ'বগৈ, এনে অৱস্থাত তেওঁলোকে চিন্তা কৰিব যে যদি বৰ্তমান 80,000 টকাৰে 1000 পাউণ্ড ক্ৰয় কৰে, তেন্তে মাহটোৰ শেষত পাউণ্ডবোৰক (1000 পাউণ্ড) 85,000 টকাত বিনিময় কৰি 5000 টকা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব। এনে প্ৰত্যাশাই

পাউণ্ডৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিব আৰু এই বৰ্দ্ধিত চাহিদাই টকা পাউণ্ডৰ বৰ্তমানৰ বিনিময় হাৰ বৃদ্ধিৰ অন্যতম কাৰণ হিচাপে বিবেচিত হ'ব। এনে ধৰণৰ পৰিবৰ্তনে বিনিয়োগকাৰী সকলৰ আত্ম-সন্তুষ্টি বা আত্ম-বিশ্বাস সৃষ্টিত অৰিহণা যোগায়।

সুদৰ হাৰবোৰ আৰু বিনিময় হাৰ (Interest Rates and the Exchange Rate)- হুস্কালত বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হ'ল সুদৰ হাৰৰ প্ৰভেদক (Interest rate differential), অৰ্থাৎ দুখন দেশৰ মাজত থকা সুদৰ হাৰৰ পাৰ্থক্য। বেংকবোৰ, বহুজাতিক কৰ্পোৰেচনবোৰ, আৰু সম্পত্তিশালী ব্যক্তিসকলৰ মালিকনাত বৃহৎ পৰিমাণৰ পুঁজি থাকে আৰু এই পুঁজিসমূহ সৰ্বোচ্চ সুদৰ হাৰৰ অনুসন্ধানত বিশ্বৰ চাৰিওফালে প্ৰবাহিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি ধৰি লোৱা হয় যে 'A' দেশে চৰকাৰী প্ৰতিজ্ঞা পত্ৰ (Bonds) ত 8 শতাংশ সুদৰ হাৰ প্ৰদান কৰে আৰু সমভাবে সুৰক্ষিত চৰকাৰী প্ৰতিজ্ঞা পত্ৰত 'B' দেশে 10 শতাংশ সুদৰ হাৰ দিয়ে, তেন্তে সুদৰ হাৰৰ প্ৰভেদক হ'ল 2 শতাংশ। 'A' দেশৰ বিনিয়োগকাৰী সকলক উচ্চ সুদৰ হাৰে আকৰ্ষিত কৰিব আৰু নিজৰ দেশৰ মুদ্ৰা বিক্ৰী কৰি 'B' দেশৰ মুদ্ৰা ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। সেই একে সময়তে, 'B' দেশৰ বিনিয়োগকাৰী সকলেও নিজৰ দেশত বিনিয়োগ কৰাটো অধিক আকৰ্ষণীয় বুলি বিবেচনা কৰিব আৰু সেয়েহে 'A' দেশৰ মুদ্ৰা কমকৈ চাহিদা কৰিব। ই ইয়াকে বুজায় যে 'A' দেশৰ মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখা বাওঁফাললৈ পৰিবৰ্তন হ'ব আৰু মুদ্ৰাৰ যোগান ৰেখা সোঁফাললৈ পৰিবৰ্তন হ'ব। এনে পৰিবৰ্তনৰ ফলত 'A' দেশৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস হ'ব আৰু 'B' দেশৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য বৃদ্ধি হ'ব। এইদৰে দেখা যায় যে ঘৰুৱাভাৱে সুদৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিলে প্ৰায়ে ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য বৃদ্ধি হয়। ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত (Implicit) অভিধাৰণা হ'ল এই যে বৈদেশিক চৰকাৰে মুকলি কৰি দিয়া (Issued) প্ৰতিজ্ঞাপত্ৰসমূহ ক্ৰয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো ধৰণৰ বাধা নিষেধ নাথাকে।

আয় আৰু বিনিময় হাৰ (Income and the Exchange Rate)- যেতিয়া ব্যক্তিৰ আয়ৰ পৰিমাণ বাঢ়ে তেতিয়া তেওঁলোকৰ ব্যয়ৰ পৰিমাণো বৃদ্ধি হয়। এনে অৱস্থাত আমদানিকৃত বস্তুৰ ওপৰত কৰা ব্যয়ৰ পৰিমাণো স্বভাৱতে বাঢ়ে। আকৌ যেতিয়া আমদানি বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখা সোঁফালে পৰিবৰ্তন বা স্থানান্তৰ হয়। এনে অৱস্থাত ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস পায়। আকৌ, যদি কোনো কাৰণত বৈদেশিক আয় বাঢ়ে, তেন্তে ঘৰুৱা ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হ'ব আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগান ৰেখা সোঁহাতে (outward) পৰিবৰ্তন হ'ব। উল্লেখযোগ্য যে ভাৰসাম্য অৱস্থাত, ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্যৰ হ্রাস হ'বও পাৰে অথবা নহ'বও পাৰে। ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস হ'ব নে বৃদ্ধি হ'ব সেইটো আচলতে নিৰ্ভৰ কৰে আমদানিৰ

পৰিমাণৰ তুলনাত ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি হৈছে নে নাই তাৰ ওপৰতহে। সাধাৰণতে, আন সকলো বিষয় অপৰিবৰ্তিত অবস্থাত থকা বুলি ধৰি ল'লে, এখন দেশ যাৰ সামগ্ৰিক চাহিদা বিশ্বৰ আন আন দেশতকৈ দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি হয়, তেনে দেশৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস পায়। কাৰণ এনে দেশৰ আমদানিৰ পৰিমাণ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণতকৈ অধিক হাৰত বৃদ্ধি হয়। সেয়েহে এই দেশৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা বেখা ইয়াৰ যোগান বেখাতকৈ দ্ৰুত হাৰত পৰিবৰ্তন হয়।

দীৰ্ঘকালীন বিনিময় হাৰবোৰ (Exchange Rates in the Long Run)- পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত বিনিময় হাৰৰ বিষয়ে দীৰ্ঘকালীন ভৱিষ্যত বানী (Predictions) কৰিবৰ বাবে 'ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতা' (Purchasing Power Parity - PPP) তত্ত্বটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই তত্ত্বমতে, যদি বানিজ্যৰ ওপৰত কোনো ধৰণৰ প্ৰতিবন্ধক নাথাকে, যেনে, শুল্ক (বানিজ্যৰ ওপৰত কৰ) আৰু 'পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ' (Quotas) কৰা নাথাকে, (যেনে, আমদানিৰ ওপৰত পৰিমাণগত সীমা), তেন্তে বিনিময় হাৰ চূড়ান্তভাৱে (Eventually) ঠিক বা স্থিৰ কৰা উচিত। বিনিময় হাৰক এই ধৰণে ঠিক হ'বলৈ দিয়াৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল যাতে বিভিন্ন দেশত পৰিবহন ব্যয়ৰ পাৰ্থক্যবোৰ বাদ দিলে একে দ্ৰব্যৰ উৎপাদন ব্যয় একে হয়। অৱশ্যে ইয়াক ভাৰতত টকাৰ মাধ্যমত, আমেৰিকাত ডলাৰৰ মাধ্যমত অথবা জাপানত ইয়েনৰ মাধ্যমত আৰু অন্যান্য দেশত সেই দেশৰ মুদ্ৰাৰ দ্বাৰা জোখা হয়। সেই কাৰণে, দীৰ্ঘকালত, দুখন দেশৰ মূল্যস্তৰৰ পাৰ্থক্যবোৰ প্ৰতিবন্ধিত কৰিবলৈ যিকোনো দুটা দেশীয় মুদ্ৰাৰ বিনিময় হাৰ ঠিক কৰা হয়।

উদাহৰণ ————— **6:1** যদি এটা কামিজত আমেৰিকাত ৪ ডলাৰ খৰচ হয় আৰু ভাৰতত ৪০০ টকা খৰচ হয়, তেন্তে টকা ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ ৫০ টকা হোৱা উচিত। ই কিয় হয়, সেইটো লক্ষ্য কৰিবলৈ ৫০ টকাতকৈ যি কোনো এটা উচ্চ বিনিময় হাৰ ধৰি ল'ব পাৰো, যেনে, ৬০ টকা আৰু এই বিনিময় হাৰত প্ৰতিটো কামিজত আমেৰিকাত খৰচ পৰিব ৪৮০ ($8 \times 60 = 480$) টকা আৰু ভাৰতত ইয়াৰ খৰচ পৰিব মাত্ৰ ৪০০ টকা। এনে অৱস্থাত, সকলোবোৰ বিদেশী ক্ৰেতাই কামিজবোৰ ভাৰতৰ পৰা ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। একেদৰে, যদি টকা ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ ৫০ টকাৰ তলত নিৰ্দ্ধাৰণ হয়, তেন্তে এনে বিনিময় হাৰে কামিজৰ ব্যৱসায় আমেৰিকাৰ অনুকূলে প্ৰেৰণ কৰিব। কাৰণ ৫০ টকা বিনিময় হাৰৰ তলৰ যিকোনো বিনিময় হাৰত প্ৰতিটো কামিজৰ খৰচ ভাৰতৰ তুলনাত আমেৰিকাত কম হ'ব।

আকৌ, ধৰিলোৱা হ'ল যে ভাৰতত কামিজৰ দাম ২০ শতাংশ বৃদ্ধি পাইছে আৰু আমেৰিকাত ৫০ শতাংশ বৃদ্ধি পাইছে। এনে অৱস্থাত ভাৰতীয় কামিজবোৰৰ প্ৰতিটোৰ বাবদ খৰচ হ'ব ৪৮০ টকা আৰু আমেৰিকাত প্ৰতিটো কামিজৰ খৰচ হ'ব ১২ ডলাৰ। এই দুয়ো ধৰণৰ দাম সমান হ'বলৈ হ'লে ১২ ডলাৰ নিশ্চয় ৪৮০ টকাৰ সমান হ'ব লাগিব নাইবা এক ডলাৰ সমান ৪০ টকা হ'ব লাগিব। গতিকে ডলাৰৰ বহিৰ্মূল্যৰ সংকোচন হ'ল।

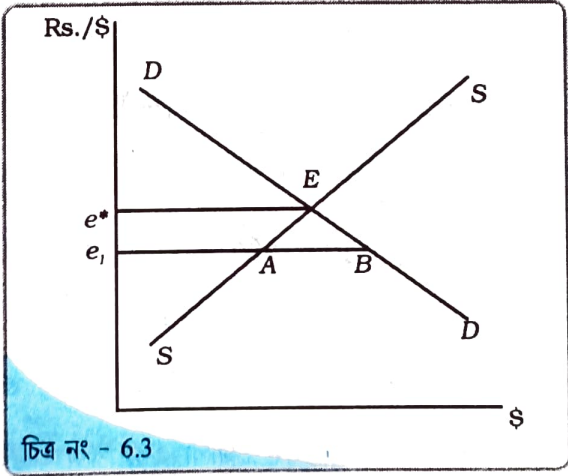
ক্রয় ক্ষমতাৰ সমতা (PPP) তত্ত্বমতে ঘৰুৱা মুদ্রাস্ফীতি আৰু বৈদেশিক মুদ্রাস্ফীতিৰ মাজৰ প্ৰভেদবোৰেই হ'ল বিনিময় হাৰ নিষ্পত্তি বা ঠিক কৰিব পৰা (adjustment) এটা মুখ্য কাৰণ। যদি এখন দেশৰ মুদ্রাস্ফীতি আন এখন দেশতকৈ উচ্চ হাৰৰ হয়, তেন্তে ইয়াৰ বিনিময় হাৰ মুদ্রাব বহিমূল্যৰ হ্রাসৰ জৰিয়তে নিৰূপন হোৱা উচিত।

যিয়েই নহওঁক, যদি ধৰি লোৱা হয় যে আমেৰিকাত কামিজৰ দাম ভাৰতৰ দামতকৈ দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি পাইছে আৰু সেই একেই সময়তে দেশবোৰে ভাৰতৰ কামিজবোৰ বাহিৰলৈ নিয়াৰ বাবে থকা শুল্কৰ বাধাবোৰ উঠাই দিয়ে (কিন্তু আমেৰিকাৰ বোৰৰ নহয়), তেন্তে ডলাৰৰ বহিমূল্যৰ সংকোচন নহ'বও পাৰে। আকৌ বহুতো বস্তু আছে যিবোৰ ব্যৱসায় যোগ্য নহয় আৰু সেয়েহে এইবোৰৰ মুদ্রাস্ফীতিৰ হাৰে বিশেষ প্ৰভাৱ নেপেলায়। তদুপৰি, কিছুমান বস্তু আছে, যিবোৰ বিভিন্ন দেশে উৎপাদন কৰে আৰু ইয়াৰ বাণিজ্য একেধৰণৰ (Uniform) বা সম্পূৰ্ণ এক ধৰণৰ (Identical) হয়। বহুতো অৰ্থনীতিবিদে যুক্তি দিয়ে যে হুস্ককালত বিনিময় হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে আপেক্ষিক দৰবোৰৰ তুলনাত আন আন উপাদানসমূহ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ। অৱশ্যে, দীৰ্ঘকালত ক্রয়ক্ষমতাৰ সমতা তত্ত্বই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

6.2.3 স্থিৰ বিনিময় হাৰ (Fixed Exchange Rates)- 1970 চনৰ প্ৰথম ভাগত ব্ৰিটেন

উড্' (Bretton woods) পদ্ধতিৰ ধ্বংস হোৱাৰ আগৰ পৰাই দেশ সমূহত পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতি আছিল। ইয়াৰ আগতে বেছিভাগ দেশতে স্থিৰ অথবা শিথিল (Pegged) বিনিময় হাৰ পদ্ধতি প্ৰচলিত আছিল। এই পদ্ধতি মতে বিনিময় হাৰটো এটা নিৰ্দিষ্ট স্তৰত শিথিল কৰা হয়। স্থিৰ আৰু শিথিল বিনিময় হাৰ দুটা প্ৰায় একে যেন অনুমান হয় যদিও এই দুয়োটাৰ মাজত কিছু প্ৰভেদ আছে। এইটো উল্লেখ কৰিবলগীয়া যে আগৰটো হ'ল স্থিৰ হাৰ আৰু পিছৰ হাৰটো মুদ্রাগত কৰ্তৃপক্ষবোৰে তদাৰক কৰে। শিথিল বিনিময় হাৰ হ'ল এনে এটা মূল্য য'ত বিনিময় হাৰ হ'ল এটা নীতি চলকহে (Policy variable), কাৰণ ই পৰিবৰ্তনো হ'ব পাৰে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা দুয়োটা বিনিময় হাৰৰ মাজত এটা সাধাৰণ উপাদান (Common Element) আছে। স্থিৰ বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত, যেনে, স্বৰ্ণমান ব্যৱস্থাত, বৈদেশিক লেন-দেনৰ উদ্ভবোৰ বা ঘাটিবোৰ বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তনৰ দ্বাৰা

চিত্ৰ নং - 6.3

শিথিল বিনিময় হাৰৰ সৈতে বৈদেশিক মুদ্রাৰ বজাৰ

নিষ্পত্তি কৰিব নোৱাৰি। এই কাৰ্য অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ স্বয়ংক্ৰিয় (Automatic) কাৰ্যক্ৰমণিকাৰ দ্বাৰা (যেনে, হিউমে ব্যাখ্যা কৰা প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা) নাইবা চৰকাৰৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰিব পাৰি। যেতিয়ালৈ স্থিৰ বিনিময় হাৰৰ কোনো পৰিবৰ্তন নহয়, বা এই হাৰৰ পৰিবৰ্তন হ'ব বুলি আশা কৰা নহয়, তেতিয়ালৈ শিথিল বিনিময় হাৰ আৰু স্থিৰ বিনিময় হাৰে একেধৰণৰ বৈশিষ্ট্যৰ বশবৰ্তী হয়। যিয়েই নহওঁক, চৰকাৰৰ বাবে সদায় এটা সুযোগ মুকলি হৈ থাকে আৰু এইটো হ'ল যে ই বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তন সাধন কৰিব পাৰে।

যেতিয়া শিথিল বিনিময় হাৰ পদ্ধতিত সামাজিক কাৰ্যৰ দ্বাৰা বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি কৰা হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাৰ অৱমূল্যায়ণ (Devaluation) হোৱা বুলি কোৱা হয়। অৱমূল্যায়নৰ বিপৰীতটো হ'ল পুনৰ মূল্যায়ন (Revaluation)। অৱশ্যে, চৰকাৰে বিনিময় হাৰ অপৰিবৰ্তিত হিচাপে থকাটো পছন্দ কৰিব পাৰে আৰু ৰাজকোষীয় (Fiscal) আৰু মুদ্ৰানীতিৰ দ্বাৰা বৈদেশিক লেন-দেনৰ সমস্যাৰ লগত জড়িত হ'ব পাৰে। বেছিভাগ চৰকাৰে বিনিময় হাৰ খুব কমেইহে পৰিবৰ্তন কৰে। এই বিশ্লেষণত বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাক বা ইয়াৰ শাসন ব্যৱস্থা (Regime)ক বুজাবলৈ স্থিৰ বিনিময় হাৰ আৰু শিথিল বিনিময় হাৰ পদ্ধতি দুটাক সলনা সলনিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এনে ব্যৱস্থাত বিনিময় হাৰ চৰকাৰৰ সিদ্ধান্তৰ দ্বাৰা স্থিৰ কৰা হয় আৰু চৰকাৰৰ কাৰ্যাৱলীৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হয়।

তলত কি ধৰণে এখন দেশে ইয়াৰ বিনিময় হাৰ শিথিল বা স্থিৰ কৰিব পাৰে তাক দেখুওৱা হৈছে। ধৰি লোৱা হ'ল যে ভাৰতৰ ৰিজাৰ্ভ বেংকে (RBI) প্ৰতিটো ডলাৰৰ বাবে টকাৰ এটা ঠিক সমান মূল্য (Par Value) 45 টকাত স্থিৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। (চিত্ৰ নং 6.3 ত e_1)। যদি পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত চৰকাৰে (RBI) নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা এই বিনিময় হাৰটো ভাৰসাম্য বিনিময় হাৰ (ইয়াত, $e^*=50$ টকা) তকৈ কম বুলি ধৰা হয়, তেন্তে টকাৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'ব আৰু ডলাৰৰ মূল্য হ্রাস পাব। ই ইয়াকে বুজায় যে যদি বিনিময় হাৰ বজাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়, তেন্তে বজাৰখন সুস্থিৰ কৰিবলৈ হ'লে টকাৰ মানত ডলাৰৰ মূল্য বৃদ্ধি কৰিব লাগিব। যদি এটা ডলাৰৰ মূল্য 50 টকাৰ পৰিবৰ্তে 45 টকা হয়, তেন্তে টকা বেছি ব্যয়বহুল হ'ব (বিনিময় হাৰ ডলাৰ টকাৰ মানত থকা বুলি ধৰিলে, প্ৰতিটো টকাৰ খৰচ 2 'চেণ্ট্' ৰ পৰিবৰ্তে 2.22 'চেণ্ট্' হ'ব, 'চেণ্ট্' হ'ল আমেৰিকাৰ তামৰ মুদ্ৰা)। এই হাৰত ডলাৰৰ যোগানতকৈ ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়িব। যিহেতু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগান অনুসূচী সমূহ বৈদেশিক লেন-দেনৰ হিচাপৰ (অকল স্বতন্ত্ৰ লেন-দেনকে জোখা হয়) পৰা প্ৰস্তুত কৰা হয়, সেয়েহে এনে অত্যধিক চাহিদাই বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত ঘাটৰ সৃষ্টি কৰিব। এই ঘাট কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ হস্তক্ষেপৰ দ্বাৰা

পূৰণ কৰা (Bridged) হয়। এনে অৱস্থাত ৰিজাৰ্ভ বেংকে এই বৰ্দ্ধিত AB চাহিদা (চিত্ৰ নং 6.3-ত দেখুওৱা হৈছে) পূৰণ কৰিবলৈ বৈদেশিক বিনিময় বজাৰত টকাৰ বাবে ডলাৰ বিক্ৰী কৰিব আৰু এইদৰে বিনিময় হাৰৰ ওপৰত থকা উৰ্দ্ধমুখী হেঁচা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব। এইদৰে, ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে বিনিময় হাৰৰ বৃদ্ধি (যিহেতু বেছি দামত কোনোৱে নিকিনে) অথবা হ্রাসৰ (যিহেতু কম দামত কোনোৱে বিক্ৰী নকৰে) ক্ষেত্ৰত বাধা প্ৰদান কৰাৰ অৰ্থে ডলাৰ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰাৰ বাবে সদায় সাজু থাকে।

আকৌ, ধৰি লোৱা হ'ল যে ভাৰতৰ ৰিজাৰ্ভ বেংকে বৈদেশিক লেন-দেনৰ ঘাটৰ পৰিমাণৰ এটা অংশ পূৰণ কৰিবৰ বাবে এটা উচ্চ হাৰত বৈদেশিক বিনিময় হাৰ স্থিৰ কৰিছে আৰু এই হাৰ হ'ল প্ৰতি ডলাৰত 47 টকা। ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ এই অৱমূল্যায়নৰ ফলত দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ আমদানি অধিক ব্যয় বহুল হ'ব আৰু ৰপ্তানি তুলনামূলকভাৱে সম্ভীয়া হৈ পৰিব। ইয়াৰ ফলত বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ঘাটৰ পৰিমাণ হ্রাস পাব। কিন্তু, এইটো উল্লেখ কৰা দৰ্কাৰ যে বাণিজ্য ঘাটৰ বাবে বিত্ত যোগান ধৰিবলৈ আৰু বিনিময় হাৰক স্থিৰ কৰি ৰাখিবলৈ কেন্দ্ৰীয় বেংকে বাৰে বাৰে কৰা হস্তক্ষেপে সৰ্বশেষত (Eventually) চৰকাৰী জমা ধ্বংস কৰে। এইটোৱে হ'ল স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতিত থকা প্ৰধান ছিদ্ৰ বা দোষ (Flaw)।

মন কৰিবলগীয়া যে এবাৰ যদি লাভৰ আশাত ফুৰা বেপাৰী সকলে (Speculators) বিশ্বাস কৰে যে বিনিময় হাৰ দীৰ্ঘকাললৈ ধৰি ৰাখিব বা স্থিৰ কৰি ৰাখিব নোৱাৰি, তেন্তে তেওঁলোকে বৈদেশিক মুদ্ৰা (যেনে, ডলাৰ) বৃহৎ পৰিমাণে ক্ৰয় কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিব। এনে অৱস্থাত, ডলাৰৰ চাহিদা দ্ৰুতহাৰত বৃদ্ধি পাব আৰু ইয়ে আকৌ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত ঘাটৰ সৃষ্টি কৰিব। যদি কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ হাতত এই অৱস্থাত প্ৰচুৰ পৰিমাণে জমা নাথাকে, তেন্তে এই বেংকে বিনিময় হাৰক ইয়াৰ ভাৰসাম্য স্তৰলৈ যোৱাৰ বাবে অনুমতি দিবলগীয়াত পৰে। লাভৰ চিন্তা প্ৰসূত 'আক্ৰমণ' (Attack) আৰম্ভ হোৱাৰ পূৰ্বে ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা অৱমূল্যায়নতকৈ এইটো হয়তো আৰু অধিক ডাঙৰ পৰিমাণৰ অৱমূল্যায়ন ৰূপে বিবেচিত হ'ব।

আন্তৰ্জাতিক অভিজ্ঞতাই প্ৰতিপন্ন কৰে যে ওপৰত উল্লেখ কৰা পৰিস্থিতি সঘনাই উদ্ভৱ হয় আৰু সেয়েহে বিশ্বৰ বহুতো দেশে স্থিৰ বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাক সম্পূৰ্ণ ৰূপে ত্যাগ কৰিছে। এনে ধৰণৰ আক্ৰমণৰ ভয়ত আমেৰিকাই 1971 চনত ইয়াৰ মুদ্ৰাক ভাসমান (Float) হিচাপে স্বীকৃতি দিবলৈ অনুপ্ৰাণিত হৈছিল আৰু এইটো হ'ল প্ৰধান ঘটনা বা কাৰণ সমূহৰ মাজৰ এটা মুখ্য কাৰণ আৰু ইয়ে 'ব্ৰিটোন উড্' পদ্ধতি ধ্বংস কৰাৰ বাবে খৰ-খেদা লগোৱাত অৰিহণা যোগাইছিল।

6.2.4 পৰিচালিত ভাসমান (Managed Floating) - কোনো আন্তর্জাতিক আনুষ্ঠানিক চুক্তি নোহোৱালৈকে সমগ্ৰ বিশ্বৰ দেশ সমূহৰ মাজত এটা বিশেষ চিন্তা প্ৰবাহিত হৈ আছিল যে পৰিচালিত ভাসমান বিনিময় হাৰ পদ্ধতি হিচাপে কি ব্যৱস্থাক উৎকৃষ্ট ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যাব। ই হ'ল এটা পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতি (ভাসমান অংশটো) আৰু এটা স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতি (পৰিচালিত অংশটো)ৰ সংমিশ্ৰণ। ইয়াক 'লেতেৰা ভাসমান' (Dirty floating) বুলিও কোৱা হয়। এই পদ্ধতি মতে কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰীৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা বিনিময় হাৰৰ গতিশীলতাক সুস্থ (Moderate) কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলায়। অৱশ্যে কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰে যেতিয়া হস্তক্ষেপ কৰাটো যথোপযুক্ত (Appropriate) বুলি বিবেচনা কৰে, অকল তেতিয়াহে এনে পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰে। এনেবোৰ ব্যৱস্থাৰ বাবে চৰকাৰী জমা লেন-দেনবোৰ শূণ্যৰ সমান নহয়।

6.2.5. বিনিময় হাৰ পৰিচালনা : আন্তর্জাতিক অভিজ্ঞতা - (Exchange Rate Management : The International Experience)

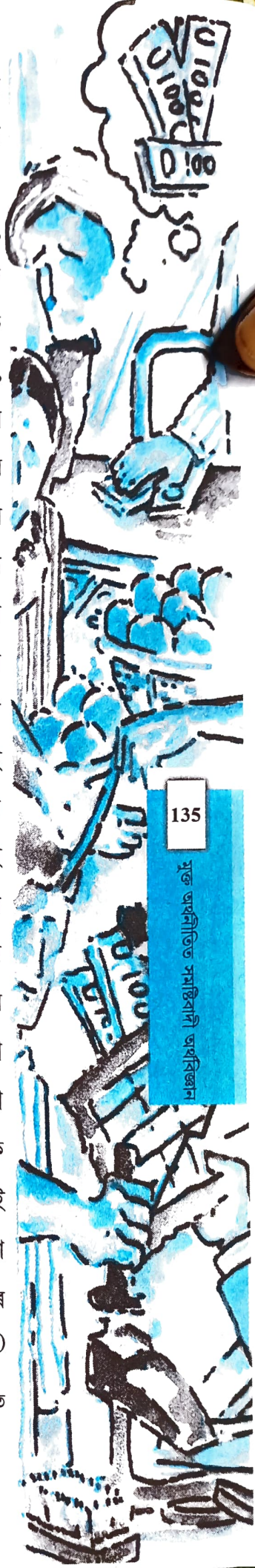
স্বৰ্ণমান (The Gold Standard)- আনুমানিক প্ৰায় 1870 চনৰ পৰা আৰু 1914 চনত প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধ আৰম্ভ হোৱালৈকে প্ৰচলিত হৈ থকা বিনিময় হাৰ পদ্ধতি আছিল স্বৰ্ণমান। এই পদ্ধতিটো হ'ল স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতিৰ এটা শ্ৰেষ্ঠ আৰ্হি (Epitome)। সকলোবোৰ মুদ্ৰাক সোণৰ মানত প্ৰকাশ কৰা (Defined) হৈছিল আৰু কিছুমান মুদ্ৰা প্ৰকৃত সোণৰ দ্বাৰা তৈয়াৰ কৰাও হৈছিল। এই ব্যৱস্থাত প্ৰত্যেকখন অংশগ্ৰহণকাৰী দেশে ইয়াৰ মুদ্ৰাক এটা স্থিৰ মূল্যত সোণলৈ মুক্তভাৱে ৰূপান্তৰিত কৰিব বুলি নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত অংশ গ্ৰহণকাৰী দেশৰ বাসিন্দা সকলৰ অধিকাৰত থকা এটা ঘৰুৱা মুদ্ৰাক আন্তর্জাতিক পৰিশোধত (Payments) গ্ৰহণযোগ্য হোৱা অন্য পৰিসম্পদ (সোণ) লৈ এটা স্থিৰ মূল্যত মুকলিভাৱে পৰিবৰ্তন কৰিব পৰা গৈছিল। তদুপৰি, এনে ব্যৱস্থাৰ ফলত প্ৰত্যেক মুদ্ৰাক আন যিকোনো মুদ্ৰালৈ এটা স্থিৰ মূল্যত পৰিবৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিছিল। বিনিময় হাৰবোৰ সোণৰ মানত থকা ইয়াৰ (মুদ্ৰাৰ) মূল্যৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছিল (য'ত মুদ্ৰা সোণেৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল, তাত মুদ্ৰাত থকা প্ৰকৃত সোণৰ পৰিমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা হৈছিল)। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি এক একক, A মুদ্ৰাৰ মূল্য এক গ্ৰাম সোণ আৰু এক একক B মুদ্ৰাৰ মূল্য দুই গ্ৰাম সোণ হয়, তেন্তে B মুদ্ৰাৰ মূল্য A মুদ্ৰাৰ মূল্যৰ দুগুণ হ'ব। অৰ্থনৈতিক এজেন্ট সকলে প্ৰথমতে সোণ ক্ৰয় কৰা আৰু পিছত ইয়াক বিক্ৰী কৰাৰ পৰিবৰ্তে এক একক B মুদ্ৰা দুই একক A মুদ্ৰালৈ প্ৰত্যক্ষভাৱে পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰে। বিনিময় হাৰবোৰ এটা উচ্চ সীমা আৰু এটা নিম্ন সীমাৰ মাজত উঠা-নমা কৰে আৰু এই সীমাবোৰ

দুটা মুদ্ৰাৰ মাজত হোৱা গলোৱা খৰচ, জাহাজৰ ব্যয় (Shipping), আৰু মুদ্ৰা পুনৰ তৈয়াৰ কৰা খৰচ (Recoining)ৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়³। এইদৰে বিনিময় হাৰৰ চৰকাৰী সমতা বক্ষা কৰিবলৈ হ'লে প্ৰত্যেক দেশৰ হাতত বৃহৎ পৰিমাণৰ সোণ মজুত থকাটো প্ৰয়োজনীয়।

সাধাৰণতে এটা প্ৰশ্ন উদয় হয় যে যদি এখন দেশে অতি বেছি পৰিমাণে আমদানি কৰে, তেন্তে সোণৰ সকলো মজুত শেষ হৈ নাযাবনে (অৰ্থাৎ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ঘাটি হ'ব)? মাৰ্কেন্ টেলিষ্ট⁴ সকলে এই বিষয়ে দিয়া ব্যাখ্যা আছিল এনে ধৰণৰ যে যেতিয়ালৈকে চৰকাৰে ৰপ্তানিৰ ওপৰত শুল্ক বা সীমানিৰ্দ্ধাৰণ (Quotas) বা ৰেহাইৰ জৰিয়তে হস্তক্ষেপ নকৰে, তেতিয়ালৈ এখন দেশে ইয়াৰ সকলো সোণ হেৰুৱাব লগীয়াত পৰিব আৰু এইটোৱেই আছিল তেওঁলোকৰ মতে জঘন্য তথা দুখজনক (Worst tragedies) বিষয়। কিন্তু ডেভিদ হিউম নামৰ এজন প্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিকে 1752 চনত এই মতটো মিছা বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিছিল আৰু যুক্তি দিছিল যে যদি সোণৰ মজুত হ্রাস পায়, তেন্তে সকলোধৰণৰ দাম আৰু ব্যয় সমানুপাতিকভাৱে হ্রাস পাব আৰু দেশত কোনো এজনেও ক্ষতিগ্ৰস্ত হ'বলগীয়াত নপৰিব। আকৌ, ঘৰুৱা বজাৰত বস্তু সস্তীয়া হ'লে আমদানি হ্রাস পায় আৰু ৰপ্তানি বৃদ্ধি হয় (এইটো হ'ল প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ, যিটো প্ৰতিযোগিতামূলক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়)। এনে অৱস্থাত, যি দেশৰ পৰা আমি আমদানি কৰি আছিলো আৰু এই আমদানিৰ বিনিময়ত সোণ পৰিশোধ বা প্ৰদান কৰি আছিলো, সেই দেশখনে এতিয়া মূল্য আৰু ব্যয় বৃদ্ধিৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়াত পৰিব। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে, আমি আমদানি কৰি থকা দেশখনৰ ৰপ্তানিবোৰ পূৰ্বৰ তুলনাত অধিক ব্যয়বহুল হ'ব আৰু সেয়েহে এই দেশৰ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ কমিব। ইয়াৰ বিপৰীতে, এই দেশখনে প্ৰথম দেশখনৰ পৰা কৰা আমদানিবোৰ বৰ্তমান তুলনামূলকভাৱে সস্তীয়া হ'ব আৰু সেয়েহে এই দেশৰ আমদানিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পাব। এই 'মূল্য-স্পেচি-প্ৰবাহ' (Price-Specie-flow) প্ৰক্ৰিয়াৰ (18 শতাব্দীত মূল্যবান ধাতুক 'স্পেচি' হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছিল)। লক্ষ্য হ'ল এই যে স্বাভাৱিকভাৱে সোণ হানি হোৱা দেশবোৰৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ অৱস্থাৰ উন্নয়ন সাধন কৰা আৰু অনুকূল বানিজ্য সমতাত থকা দেশবোৰক অৱনমিত কৰা। এই প্ৰক্ৰিয়াটো সেই সময়লৈ গতিশীল হৈ থাকে যেতিয়ালৈ আন্তৰ্জাতিক বানিজ্যত আপেক্ষিক দামত ভাৰসাম্যতাৰ পুনৰ নিৰ্দ্ধাৰণ নহয় আৰু পুনৰ নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱা এই দামত প্ৰকৃত সোণৰ পৰবৰ্তী কোনো ধৰণৰ প্ৰবাহ, নোহোৱাকৈ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ সমতা স্থাপন হয়। এই ভাৰসাম্যতা স্থিৰ আৰু স্ব-সংশোধন মূখী (Self-correcting) হয় আৰু ইয়াৰ

³ যদি বিনিময় হাৰবোৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য লেন-দেনৰ খৰছতকৈ বেছি হয়, তেন্তে স্বেচ্ছাচাৰীতাৰ (Arbitrage) জৰিয়তে লাভ অৰ্জন কৰিব পাৰি, অৰ্থাৎ এটা মুদ্ৰা সস্তাত কিনি বেছি দামত বিক্ৰী কৰা ব্যৱস্থা।

⁴ ইউৰোপত 16 আৰু 17 শতিকাত জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ (Nation state) বিকাশৰ সৈতে মাৰ্কেন্ টেলিষ্ট চিন্তা জড়িত হৈ আছে।

বাবে কোনো ধৰণৰ শুল্ক আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ প্ৰয়োজন নহয়। এইদৰে স্থিৰ বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাক স্বয়ংক্ৰিয় ভাৰসাম্যতামূখী (Automatic equilibrating) প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হয়।

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে কেইবাটাও সংকটময় অবস্থাৰ ফলত স্বৰ্ণমান পদ্ধতি সময়ে সময়ে ধ্বংস হোৱাৰ উপক্ৰম হৈছিল। তথাপি, বিশ্বৰ মূল্যস্তৰবোৰ মূলতঃ সোণ আৱিষ্কাৰৰ (Gold discoveries) দয়াৰ ওপৰতেই প্ৰতিষ্ঠিত আছিল। ইয়াক মুদ্ৰাৰ 'অপৈনত (Crude) পৰিমাণগত তত্ত্ব', $M=kPY$ ৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। এই তত্ত্বমতে যদি মুঠ জাতীয় উৎপাদন (GNP) প্ৰতিবছৰে 4 শতাংশ হাৰত বাঢ়ে, তেন্তে মূল্যস্তৰ স্থিৰে ৰাখিবলৈ সোণৰ যোগানো প্ৰতি বছৰে 4 শতাংশ হাৰত বৃদ্ধি পাব লাগিব। কিন্তু সোণৰ খনিবোৰ এই বৰ্দ্ধিত পৰিমাণৰ সোণ উৎপাদন কৰাত ব্যৰ্থ হোৱা বাবে মূল্যস্তৰ 19 শতিকাৰ শেষ ভাগত বিশ্বৰ সকলোতে নিম্নগামী হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত সামাজিক অস্থিৰতা বৃদ্ধি পাইছিল। সেয়েহে এটা সময়ৰ কাৰণে ৰূপক সোণৰ পৰিপূৰক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰি 'দ্বি ধাতুমুদ্ৰা' (Bimetallism) প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল। আকৌ, 'আংশিক জমা বেংক ব্যৱস্থা', (Fractional Reserve Banking) ই সোণৰ মিতব্যয়িতা অনাৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছিল। সেইদৰে কাগজী মুদ্ৰাও সম্পূৰ্ণৰূপে সোণৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে দেশবোৰে এক-চতুৰ্থাংশ সোণ ইয়াৰ কাগজী মুদ্ৰা ছপা কৰাৰ বিপৰীতে জমা ৰাখে।

সোণৰ মিতব্যয়িতাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা আন এটা পদ্ধতি হ'ল 'স্বৰ্ণবিনিময় মান' (Gold exchange standard) পদ্ধতি। এই পদ্ধতি বিশ্বৰ বহুতো দেশে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু এই দেশসমূহে নিজৰ মুদ্ৰা এটা স্থিৰ মূল্যত সোণৰ বাবে বিনিময়যোগ্য কৰি ৰাখিছিল। কিন্তু ইয়াৰ বিনিময়ত এই দেশ সমূহে কিছুমান ডাঙৰ ডাঙৰ দেশৰ মুদ্ৰা জমা ৰাখিলেও হৈছিল' (আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ বা গ্ৰেটব্ৰিটেইনৰ মুদ্ৰা), যিবোৰ মুদ্ৰা স্বৰ্ণমানৰ আছিল। এই ব্যৱস্থাবোৰে আৰু 'ক্লোনদাইক' (Klondike) - তথা দক্ষিণ আফ্ৰিকাত হোৱা সোণৰ আৱিষ্কাৰে 1992 চনলৈ অৱক্ষীতি (Deflation) ক এক বিস্তৃত (Bay) অৱস্থাত ৰখাত সহায় কৰিছিল। কিছুমান অৰ্থনৈতিক বুৰঞ্জীবিদে তাৰল্যৰ এই নাটনিৰ বাবে 'মহামন্দা' হোৱা বুলি দোষাৰোপ কৰিছিল। 1914 পৰা 1945 চনলৈ এই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত বিশ্বত কোনো বিশেষভাৱে পৰিচালিত সাৰ্বজনীন পদ্ধতি নাছিল। বিশ্বৰ ইতিহাসৰ এই সময়ছোৱাকে স্বৰ্ণমানৰ সংক্ষেপ প্ৰত্যৱৰ্তন হিচাপে আৰু পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰৰ এটা সময় হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছিল।

ব্ৰিটোন উড্চ পদ্ধতি (The Bretton Woods System)- 1944 চনত হোৱা 'ব্ৰিটোন উড্চ' অধিবেশনে 'আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰা নিধি' (IMF) আৰু 'বিশ্ব বেংক' (World Bank) গঠন

হোৱাৰ পথ সুগম কৰিছিল আৰু এটা স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতি পুনৰ স্থাপন কৰাত সহায় কৰিছিল। পৰিসম্পত্তি (Asset) পছন্দ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এই পদ্ধতিটো আন্তৰ্জাতিক স্বৰ্ণমান ব্যৱস্থাতকৈ কিছু পৃথক আছিল, য'ত ঘৰুৱা মুদ্ৰাবোৰ পৰিবৰ্তন কৰিব পৰা গৈছিল। এটা দুতৰপীয়া (Two-tier) পৰিবৰ্তনশীল (Convertible) পদ্ধতি সৃষ্টি কৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ মূল কেন্দ্ৰ বিন্দু আছিল ডলাৰ। আমেৰিকাৰ মুদ্ৰাগত কৰ্তৃপক্ষই ডলাৰক এটা স্থিৰ মূল্যত পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰি বুলি নিশ্চয়তা দিছিল আৰু এই স্থিৰ মূল্যই 35 টা ডলাৰক এক আউন্স (ounce) সোণৰ সমান বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছিল।

এই পদ্ধতিৰ দ্বিতীয় খলপটো হ'ল এই যে আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ অংশগ্ৰহণকাৰী প্ৰত্যেক সদস্য ৰাষ্ট্ৰৰ মুদ্ৰাগত কৰ্তৃপক্ষই নিজৰ মুদ্ৰা এটা স্থিৰ মূল্যত ডলাৰলৈ পৰিবৰ্তন কৰিব বুলি চুক্তিবদ্ধ হৈছিল। দ্বি-খলপীয়া পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতিৰ দ্বিতীয় ব্যৱস্থাক চৰকাৰী (Official) বিনিময় হাৰ বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি ফ্ৰাঞ্চৰ ফ্ৰাঙ্কক, প্ৰতি ডলাৰৰ বাবে 5 ফ্ৰাঙ্ক, এই হাৰত বিনিময় কৰিব পাৰি তেন্তে, প্ৰতি আউন্স সোণৰ বাবে 35 ডলাৰ এই হিচাপত ডলাৰক বিনিময় কৰিব পাৰি। এনে ব্যৱস্থাৰ প্ৰবৰ্তনে ফ্ৰাঙ্কৰ মূল্য প্ৰতি আউন্স সোণৰ বাবে 175 ফ্ৰাঙ্ক (5×35) হিচাপে স্থিৰকৰিব নিশ্চয় (5 ফ্ৰাঙ্ক সমান প্ৰতি ডলাৰ, প্ৰতি আউন্স সমান 35 ডলাৰ)। এই খিনিতে উল্লেখযোগ্য যে দেশ এখনৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা 'মৌলিক ভাৰসাম্যহীনতা'ৰ অৱস্থাতহে অকল বিনিময় হাৰ পৰিবৰ্তনৰ অনুমতি দিয়া হয় আৰু এনে অৱস্থাই বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত উৎভৱ হোৱা বৃহৎ অনুপাতৰ দীৰ্ঘদিনীয়া (Chronic) ঘাটিক বুজায়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ সু-সম্পন্ন পৰিবৰ্তনশীল (Convertibility) পদ্ধতিৰ আৱশ্যকতা আছিল, কাৰণ বিভিন্ন দেশৰ মাজত সোণৰ জমাৰ বিতৰণ দুখলগা ধৰণে অসমান আছিল। সোণৰ বিতৰণ ব্যৱস্থা ইমান অসমান আছিল যে অকল আমেৰিকাই বিশ্বৰ চৰকাৰী সোণ জমাৰ প্ৰায় 70 শতাংশ অধিকাৰ কৰি আছিল। সোণৰ মজুতৰ এনে বিষম পৰিস্থিতিয়ে ইয়াৰ 'বিস্তৃত পুনৰ বিতৰণ' (Massive redistribution) কৰাৰ অৰ্থে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় বুলি বিবেচিত হৈছিল আৰু এইদৰে আন আন মুদ্ৰাবোৰলৈ সোণৰ পৰিবৰ্তনশীলতাৰ এটা বিশ্বাসযোগ্য ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। তদুপৰি এইটো বিশ্বাস কৰা হৈছিল যে সেই সময়ত থকা সোণৰ মজুতৰ পৰিমাণে আন্তৰ্জাতিক তৰলতাৰ যি ক্ৰমবৰ্দ্ধিত চাহিদাক তাৰ পূৰণ কৰাৰ বাবে যথেষ্ট নাছিল। সেই সময়ত সোণৰ সঞ্চয় ৰক্ষা কৰাৰ অৰ্থে এটা ব্যৱস্থা আছিল আৰু সেইটো হ'ল দুই-তৰপীয়া পৰিবৰ্তনশীল পদ্ধতি। এই পদ্ধতি মতে মূল (Key) মুদ্ৰাক সোণলৈ পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰি আৰু আনবোৰ মুদ্ৰাক মূল মুদ্ৰালৈ পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰি।

দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পৰৱৰ্তী সময়ত বিশ্বৰ দেশবোৰৰ অৰ্থনীতি এক শোচনীয় অৱস্থালৈ অৱনমিত হৈছিল। বেচি ভাগ দেশ যুদ্ধৰ ফলত ধ্বংস স্তূপত পৰিণত হৈছিল আৰু পুনৰ নিৰ্মাণৰ বাবে প্ৰচুৰ অৰ্থৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। দেশবোৰৰ আমদানিৰ পৰিমাণ যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছিল। তদুপৰি এই দেশবোৰৰ চলিত ঘাটবোৰ পূৰণ কৰাৰ বাবে নিজৰ নিজৰ দেশৰ জমাবোৰ (Reserve) ভাঙি বিস্তৰ যোগান ধৰা হৈছিল। সেই সময়ত বিশ্বৰ আন আন দেশসমূহৰ মুদ্ৰা জমাৰ মূল উপাদান (Component) আছিল আমেৰিকান ডলাৰ আৰু দেশবোৰৰ এনে জমাৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হৈ গৈ আছিল। ইয়াৰ ফলত আমেৰিকাই একেৰাহে বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ঘাটিত চলিব লগীয়া হৈছিল। (আন দেশবোৰে ডলাৰবোৰ জমা সম্পদ হিচাপে ৰাখিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ মুদ্ৰা আৰু ডলাৰৰ মাজত পৰিবৰ্তনশীলতা তদাৰক কৰিব বুলি প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ আছিল)।

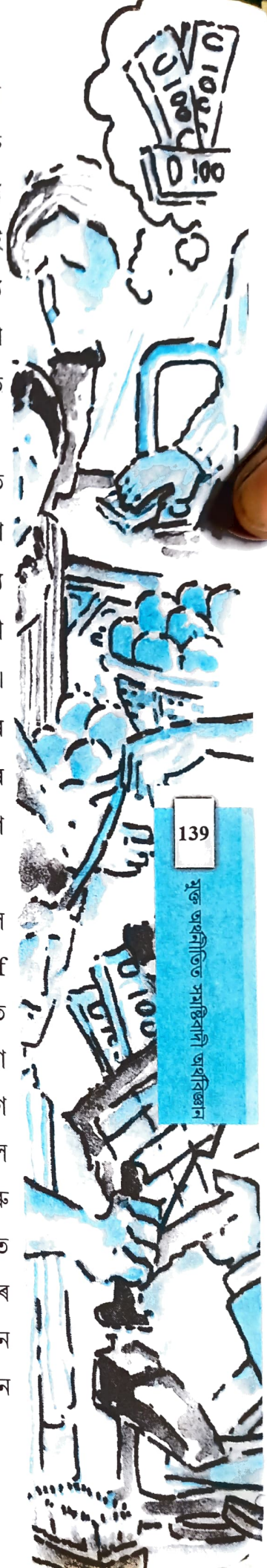
ওপৰত উল্লেখ কৰা ব্যৱস্থাৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা মূল সমস্যাটো হ'ল এই যে যদি আমেৰিকাৰ হুস্কালীন ডলাৰৰ দায়বদ্ধতা ইয়াত থকা সোণৰ পৰিমাণৰ তুলনাত বৃদ্ধি হৈ থাকে, তেন্তে ডলাৰক সোণলৈ স্থিৰ মূল্যত পৰিবৰ্তন কৰিবলৈ কৰা প্ৰতিজ্ঞাৰ বিশ্বাসযোগ্যতাৰ ওপৰত থকা আস্থা নোহোৱা হৈ যাব। যিহেতু কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰৰ বৰ্তমানে থকা ডলাৰবোৰ সোণলৈ পৰিবৰ্তন কৰিব পৰা এটা অভিজুতকাৰী (Overwhelming) ক্ষমতা আছে আৰু সেয়েহে সময়ত এই বেংকে আমেৰিকাক ইয়াৰ প্ৰতিজ্ঞা ত্যাগ কৰিবলৈ জেৰ দিয়ে। 'ব্ৰিটেন উড্চ্ পদ্ধতি'ৰ প্ৰধান সমালোচক ৰবাৰ্ট ট্ৰিফিনে (Triffin) আগবঢ়োৱা এইটোৱে আছিল 'ট্ৰিফিনৰ বিবৃতি অৱস্থা' (Triffin Dilema)। ট্ৰিফিনে পৰামৰ্শ দিছিল যে কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰৰ কাৰণে 'আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধি' (IMF) য়ে এটা 'জমা বেংক' হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰা উচিত আৰু এটা নতুন 'জমা পৰিসম্পত্তি' (Reserve Asset) আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ নিয়ন্ত্ৰণত সৃষ্টি কৰিব লাগে। তদুপৰি আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিত আন্তৰ্জাতিক জমাৰ মজুত বৃদ্ধি কৰাৰ উদ্দেশ্যে 1967 চনত 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্চ্' (SDRs) সৃষ্টি কৰি সোণক স্থানান্তৰিত (Replaced) কৰা হৈছিল আৰু ইয়াক 'কাগজ সোণ' (Paper gold) নামেৰেও জনা হৈছিল।

এই ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণিতে 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্চ্'ক সোণৰ মানত সংজ্ঞা দিয়া হৈছিল, যেনে 35 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্চ্'ক এক আউনচ্ সোণৰ সমান বুলি ধৰা হৈছিল (ব্ৰিটেন উড্চ্ পদ্ধতিৰ ডলাৰ-সোণৰ হাৰ)। উল্লেখযোগ্য যে 1974 চনৰ পৰা ইয়াৰ (এই ব্যৱস্থাৰ) কেইবাবাৰো পুনৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছিল। বৰ্তমান ইয়াক পাঁচখন দেশৰ (ফৰাচী, জাৰ্মেনী, জাপান, গ্ৰেট ব্ৰিটেইন, আৰু আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ) চাৰিবিধ মুদ্ৰাৰ (ইউৰো, ডলাৰ, ইয়েন, পাউণ্ড ষ্টাৰলিং) ডলাৰৰ মূল্যত ভৰযুক্ত যোগফল হিচাপে দৈনিক জোখা হয়। আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ যিবোৰ সদস্য ৰাষ্ট্ৰই ইয়াক

জমা মুদ্রা (Reserve currency) হিচাপে ৰাখিব বিচাৰে, যিবোৰ দেশে ঘৰুৱা মুদ্রাবোৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক সমূহৰ মাজত বিনিময় কৰাৰ বাবে পৰিশোধ (Payments) হিচাপে ৰাখিব বিচাৰে আৰু যিবোৰ দেশে ঘৰুৱা মুদ্রাবোৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক সমূহৰ মাজত বিনিময় কৰাৰ বাবে পৰিশোধ (Payments) ৰ মাধ্যম হিচাপে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেনেবোৰ দেশৰ পৰা ই ক্ষমতা বা শক্তি (Strength) আহৰণ কৰে। 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্‌চ'ৰ মূল কিস্তি সমূহ সদস্য দেশসমূহৰ নিধিত থকা 'নিৰ্দ্ধাৰিত পৰিমাণ' অনুযায়ী বিতৰণ কৰি দিয়া হয়। (নিৰ্দ্ধাৰিত পৰিমাণটো বিস্তৃতভাৱে দেশৰ অৰ্থনৈতিক আৱশ্যকতাৰ লগত সম্পৰ্ক-যুক্ত, যিটো ইয়াৰ আন্তৰ্জাতিক বানিজ্যত থকা মূল্যৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শিত হয়)।

ভালকৈ ফাঁহিয়াই চালে বুজা যায় যে 'ব্ৰিটোন উড্‌চ' পদ্ধতি দৰাচলতে পূৰ্বতে সংঘটিত হোৱা বহুতো ঘটনাৰ পৰিণতিত ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছিল। এই ঘটনাবোৰৰ ভিতৰত 1967 চনত হোৱা পাউণ্ডৰ অৱমূল্যায়ন, 1968 চনত ডলাৰৰ পৰা সোণলৈ হোৱা উৰণ (Flight) আদি উল্লেখযোগ্য আৰু এইবোৰে দুই-তৰপীয়া সোণৰ বজাৰ সৃষ্টিত ইন্ধন যোগাইছিল (ইয়াৰে এটা হ'ল চৰকাৰী হাৰ, প্ৰতি আউনচত 35 ডলাৰ আৰু আনটো হ'ল বজাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত বে-চৰকাৰী হাৰ)। এইবোৰৰ উপৰিও অৱশেষত 1971 চনৰ আগষ্ট মাহত ব্ৰিটিছে দাবী জনায় যে আমেৰিকাই নিজৰ অধীনত থকা ডলাৰৰ সোণৰ মূল্যৰ নিশ্চয়তা (Guarantee) প্ৰদান কৰিব লাগে। এনে পৰিস্থিতিৰ ফলত আমেৰিকাই ডলাৰ আৰু সোণৰ মাজত থকা সম্পৰ্কক পৰিত্যাগ কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলগীয়াত পৰে।

আকৌ 1971 চনত 'স্মিথোচোনিয়ান চুক্তি' (Smithsonian Agreement) সম্পন্ন হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত বিনিময় হাৰৰ অনুমোদিত আন্দোলনৰ সমষ্টি (Permissible band of movements) য়ে 2.5 শতাংশৰ ওপৰত অথবা 'নতুন কেন্দ্ৰীয় হাৰ'ৰ তললৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। এই চুক্তিৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল বৈদেশিক বানিজ্যৰ ঘাটত থকা দেশবোৰৰ ওপৰত পৰা অৰ্থনৈতিক হেঁচা হ্ৰাস কৰা, কিন্তু ই মাত্ৰ 14 মাহ মানলৈহে বৰ্তি আছিল। 1970 চনৰ আগ ভাগত বিশ্বৰ উন্নত বজাৰ পৰিচালিত অৰ্থনীতিৰ দেশসমূহে ভাসমান বিনিময় হাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এই হাৰ পোন প্ৰথমে (1970 ৰ আগভাগত) গ্ৰেটব্ৰিটেইনে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ পিছত অতি শীঘ্ৰে চুইজাৰলেণ্ডে আৰু পিছত জাপানেও অনুসৰণ কৰিছিল। 1976 চনত আন্তৰ্জাতিক মুদ্রানিধিৰ অনুচ্ছেদৰ সংশোধন কৰা হৈছিল আৰু ইয়ে দেশসমূহক তেওঁলোকৰ মুদ্রাবোৰ ভাসমান কৰি ৰাখিব নে শিথিল কৰি ৰাখিব সেইটো পছন্দ কৰিবলৈ অনুমতি প্ৰদান কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে শিথিল হাৰবোৰ পৰিচালনাৰ বাবে কোনো নীতি নাছিল আৰু ভাসমান বিনিময় হাৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰিবলৈ কোনো বাস্তৱিক ব্যৱস্থা নাছিল।

বৰ্তমানৰ দৃশ্যপট (The Current Scenario)- বৰ্তমান অৱস্থাত বিশ্বৰ বহুতো দেশত স্থিৰ বিনিময় হাৰ প্ৰচলিত হৈ আছে। কিছুমান দেশে আকৌ তেওঁলোকৰ মুদ্রা ডলাৰলৈ শিথিল কৰি ৰাখিছে। 1999 চনৰ জানুৱাৰীত 'ইউৰোপিয়ান মুদ্রাগত সন্থা' গঠন কৰা হয় আৰু ইয়ে সন্থাৰ সদস্য সকলৰ মুদ্রাবোৰৰ মাজত বিনিময় হাৰ স্থায়ীভাৱে স্থিৰ কৰাৰ বাবে ইউৰোপিয়ান কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰিচালনাত 'ইউৰো' নামেৰে এটা নতুন সাধাৰণ (Common) মুদ্রা প্ৰৱৰ্তন কৰাৰ বাবে আশ্ব-নিয়োগ কৰে। 2002 চনৰ জানুৱাৰীৰ পৰা আচল নোটবোৰৰ আৰু মুদ্রাবোৰৰ সূচনা কৰা হয়। বৰ্তমানলৈকে 'ইউৰোপীয় সন্থা'ৰ 25 খন সদস্য ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত 12 খন সদস্য ৰাষ্ট্ৰই 'ইউৰো' গ্ৰহণ কৰিছে। কিছুমান দেশে তেওঁলোকৰ মুদ্রা ফ্ৰাঞ্চৰ ফ্ৰাঙ্কলৈ শিথিল কৰিছে আৰু এইবোৰৰ বেছিভাগেই আফ্ৰিকাত থকা পূৰ্বৰ ফাঞ্চৰ উপনিবেশ আছিল। আনবোৰ দেশে আকৌ তেওঁলোকৰ মুদ্রাবোৰ 'এপাচি মুদ্রা' লৈ (A basket of currencies) শিথিল কৰি ৰাখে আৰু এইবোৰ দেশৰ বাণিজ্যৰ গঠন ভৰ (Weight) ৰ সহায়ত প্ৰকাশ কৰা হয়। সেইদৰে, সৰু দেশবোৰেও প্ৰায়ে তেওঁলোকৰ বাণিজ্যিক অংশীদাৰৰ যি কোনো এজন গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশীদাৰৰ লগত তুলনামূলকভাৱে বিনিময় হাৰ স্থিৰ কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, আৰ্জেণ্টিনাই 1991 চনত 'মুদ্রা বৰ্ড পদ্ধতি' (Currency Board System) প্ৰবৰ্তন কৰিছিল। এই বৰ্ডৰ অধীনত স্থানীয় মুদ্রা ('পেচো') আৰু ডলাৰৰ মাজত বিনিময় হাৰ আইনৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছিল। কেন্দ্ৰীয় বেংকে প্ৰচুৰ পৰিমাণে বৈদেশিক মুদ্রা জমা ৰাখিছিল যাতে সকলো ধৰণৰ মুদ্রা আৰু এই বেংকে প্ৰবাহিত কৰা (Issued) সকলোবোৰ জমা ওভোটাই দিয়াটো সম্ভৱপৰ হয়। এনেধৰণৰ ব্যৱস্থাত দেশে নিজ ইচ্ছামতে মুদ্রাৰ যোগান বঢ়াব নোৱাৰে। আকৌ, যদি কোনো দেশত ঘৰুৱা বেংকৰ সমস্যা উদ্ভৱ হয় (অৰ্থাৎ যেতিয়া বেংকে ঘৰুৱা মুদ্রা ঋণ ল'ব লগীয়া হয়), তেনে পৰিস্থিতিটো কেন্দ্ৰীয় বেংকে কোনো পথে 'শেষ পৰ্য্যায়ৰ ঋণদাতা' (Lender of last resort) হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে। যিয়েই নহওক, সমস্যাৰ সম্মুখীন হৈ আৰ্জেণ্টিনাই 'মুদ্রা বৰ্ড' পৰিত্যাগ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ মুদ্রাক 2002 চনৰ জানুৱাৰীত ভাসমান হ'বলৈ এৰি দিছিল।

2000 চনত ইকুৱেডোৰে (Equador) আন এক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ই হ'ল 'ডলাৰীকৰণ' (Dolarisation) ব্যৱস্থা। এই ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল সেই সময়ত যেতিয়া ইকুৱেডোৰে দেশীয় মুদ্রা ত্যাগ কৰিছিল আৰু আমেৰিকাৰ ডলাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল। সকলো ধৰণৰ দাম ডলাৰৰ মানত (In doller terms) উদ্ধৃত (Quoted) কৰা হৈছিল আৰু দেশীয় মুদ্রা কোনো পৰিস্থিতিতে লেন-দেনত ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাছিল। যদিও অনিশ্চয়তা আৰু দায়িত্বশীলতা দূৰ কৰিব পাৰি, তথাপি ইকুৱেডোৰে আমেৰিকাৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক অৰ্থাৎ 'যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ৰিজাৰ্ভ (The Federal Reserve)

বেংক ইয়াৰ টকাৰ যোগানৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ ৰখাৰ কৰ্তৃত্ব অৰ্পণ কৰিছিল আৰু বৰ্তমান ই আমেৰিকাৰ অৰ্থনৈতিক অবস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

এইদৰে, সামূহিক ভাবে বিচাৰ কৰিলে বুজা যায় যে আন্তৰ্জাতিক পদ্ধতি হ'ল 'একাধিক শাসন ব্যৱস্থা' (Multiple of regimes) ৰ বৈশিষ্ট্য বহনকাৰী এক ব্যৱস্থা। বেছিভাগ বিনিময় হাৰ দৈনিক ভিত্তিত সামান্যভাবে পৰিবৰ্তন হয়। সাধাৰণতে বজাৰ শক্তি সমূহে মূল ধাৰা সমূহ (Basic trends) নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। আনকি, যিবোৰ দেশে বিনিময় হাৰ স্থিৰ হিচাপে ৰখাৰ পক্ষ বেছিকৈ সমৰ্থন কৰে, সেইবোৰ দেশে সাধাৰণতে কিছুমান সীমা (Ranges) প্ৰস্তাৱ কৰে, আৰু চৰকাৰে আক্ষৰিক (Literally) ভাবে বিনিময় হাৰ ঠিক কৰাৰ পৰিবৰ্তে প্ৰস্তাৱিত এই সীমা সমূহৰ ভিতৰত এই হাৰ স্থিৰ কৰা উচিত। আকৌ, এনে হাৰৰ ক্ষেত্ৰত সোণৰ বাবে থকা ভূমিকাক কাৰ্য্যত অপসৰণ (Virtual elimination) কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে এনেবোৰ ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তে এখন মুকলি বজাৰত সোণৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰা ইয়াৰ মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে সোণৰ চাহিদা আৰু যোগান মূলতঃ সোণাৰী সকল, উদ্যোগজাত বস্তুৰ ভোক্তাসকল, লাভৰ আশাত ফুৰা বেপাৰীসকল, আৰু সাধাৰণ নাগৰিক সকলৰ পৰা আহে আৰু এই লোকসকলে সোণক মূল্যৰ ভাল ভড়াল হিচাপে গণ্য কৰে।

6.3 মুকলি অৰ্থনীতিত আয় নিৰ্দ্ধাৰণ- (The Determination of Income in an Open Economy)-

যেতিয়া এখন অৰ্থনীতিৰ ভোক্তা সকলে আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰে ঘৰুৱাভাৱে উৎপাদিত বস্তু আৰু বিদেশত উৎপাদিত বস্তু ক্ৰয় কৰাৰ সুযোগ (Option) লাভ কৰে, তেনে অৱস্থাত 'বস্তুৰ ঘৰুৱা চাহিদা' আৰু 'ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদা' এই দুয়োটাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। তলত ইয়াৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হ'ল—

6.3.1. মুক্ত অৰ্থনীতিত জাতীয় আয়ৰ অভেদ বা সাদৃশ্য (National Income Identity for an Open Economy)- বন্ধ (Closed) অৰ্থনীতি সমূহৰ ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদাৰ তিনিটা মূল উৎস থাকে আৰু এই উৎস তিনিটা হ'ল, ভোগ (C), চৰকাৰী ব্যয় (G) আৰু বিনিয়োগ (I) এই কথাখিনিক আমি নিম্ন লিখিত ধৰণে দেখুৱাব পাৰো—

$$Y = C + I + G \dots \dots \dots (6.2)$$

ইয়াৰ বিপৰীতে, মুকলি অৰ্থনীতিত ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ ব্যৱস্থা থাকে। এখন দেশে কৰা ৰপ্তানিসমূহে সেই দেশৰ ঘৰুৱা বস্তু আৰু সেৱা সমূহৰ চাহিদাৰ এক অতিৰিক্ত উৎস গঠন কৰে। এই অতিৰিক্ত চাহিদা বিদেশৰ পৰা আহে আৰু এই চাহিদা দেশখনৰ সামগ্ৰিক চাহিদাৰ লগত সংযোজন হয়। সেইদৰে, দেশ এখনে কৰা আমদানিবোৰে ঘৰুৱা বস্তুৰ যোগানৰ বজাৰত অতিৰিক্ত

সংযোজন ঘটায় আৰু ইয়ে ঘৰুৱা চাহিদাৰ সেই অংশটো গঠন কৰে, যিটো বৈদেশিক বস্তু আৰু সেৱা দ্ৰব্যৰ লগত জড়িত। সেয়েহে মুকলি অর্থনীতিত জাতীয় আয়ক তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি—

$$Y + M = C + I + G + X \dots\dots\dots(6.3)$$

ইয়াক পুনৰ সজাই (Re-arranging) আমি লিখিব পাৰো যে

$$Y = C + I + G + X - M \dots\dots\dots(6.4)$$

$$\text{নাইবা } Y = C + I + G + NX \dots\dots\dots(6.5)$$

য'ত, NX হ'ল প্ৰকৃত ৰপ্তানি (ৰপ্তানি বিয়োগ আমদানি); এটা ধনাত্মক NX (আমদানিতকৈ ৰপ্তানি বেছি) য়ে বাণিজ্যৰ উদ্বৃত্তক বুজায় আৰু এটা ঋণাত্মক NX (আমদানিতকৈ ৰপ্তানি কম) য়ে বাণিজ্যৰ ঘাটিক বুজায়।

মুক্ত অর্থনীতিত ভাৰসাম্য আয় নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত থকা আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ ভূমিকা পৰীক্ষা কৰাৰ বাবে বন্ধ অর্থনীতিত প্ৰয়োগ কৰা সেই একেই কাৰ্যপদ্ধতি অনুসৰণ কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে বন্ধ অর্থনীতিত বিনিয়োগ আৰু চৰকাৰী ব্যয়ক স্বতন্ত্ৰ হিচাপে ধৰা হয়। ইয়াৰ উপৰিও আমদানি আৰু ৰপ্তানি নিৰ্ভৰ কৰা উপাদান সমূহৰ চিনাক্ত কৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তা নথকা নহয়। আমদানিৰ চাহিদা ঘৰুৱা আয় (Y) আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ (R) ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। উচ্চ আয়ে বৃহৎ পৰিমাণৰ আমদানিৰ পথ সুগম কৰে। পুনৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰক ঘৰুৱা বস্তুৰ মানত বৈদেশিক বস্তুৰ আপেক্ষিক (Relative) দাম হিচাপে সংজ্ঞা দিয়া হয়। এটা উচ্চ প্ৰকৃত বিনিময় হাৰে (R) বৈদেশিক বস্তুক আপেক্ষিক ভাবে বেছি ব্যয়বহুল কৰি তোলে আৰু ইয়ে আমদানিৰ পৰিমাণ হ্রাস হোৱাৰ পথ সুগম কৰে। এইদৰে আমদানি ধনাত্মক ভাবে আয় (Y) ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ (R) ৰ ওপৰত ঋণাত্মক ভাবে নিৰ্ভৰ কৰে।

এখন দেশৰ ৰপ্তানি হ'ল আন এখন দেশৰ আমদানি। অৰ্থাৎ আমাৰ দেশৰ ৰপ্তানিয়ে বৈদেশিক আমদানিৰ সৃষ্টি কৰে। আমাৰ দেশৰ ৰপ্তানি সেয়েহে বৈদেশিক আয় (Y_f) আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ (R) ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। বৈদেশিক আয় (Y_f) বৃদ্ধি হ'লে আমাৰ বস্তুৰ বৈদেশিক চাহিদা বাঢ়ে আৰু ইয়ে ৰপ্তানি বৃদ্ধিৰ পথ সুগম কৰে। সেইদৰে, প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ বাঢ়িলে ঘৰুৱা বস্তু আপেক্ষিক ভাবে সস্তীয়া হয় আৰু ইয়াৰ ফলত দেশৰ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হয়। অৰ্থাৎ আমাৰ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ ধনাত্মকভাৱে বৈদেশিক আয় আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যদি মূল্যস্তৰ আৰু মুদ্ৰাগত বিনিময় হাৰ স্থিৰ বুলি ধৰা হয়, তেন্তে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ (R) নিশ্চয় স্থিৰ হ'ব। যদি আমাৰ দেশৰ ফালৰ পৰা বিবেচনা কৰা হয়, তেন্তে বৈদেশিক আয় আৰু সেয়েহে ৰপ্তানিক বহিৰ্জাত (Exogenous) হিচাপে গণ্য কৰা হয়, $(X - \bar{X})$ ।

এইদৰে আমদানিৰ চাহিদাক আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি ধৰা হয় আৰু এটা স্বতন্ত্র উপাদান আছে, যাক নিম্নলিখিত ধৰণে দেখুৱাব পাৰি—

$$M = \bar{M} + mY.$$

য'ত, $\bar{M} > 0$ হ'ল স্বতন্ত্র উপাংশ, $0 < m < 1$ .....(6.6)

ইয়াত m হ'ল আমদানিৰ প্ৰান্তিক প্ৰৱণতা, আয়ৰ এক অতিৰিক্ত টকাৰ ভগ্নাংশ (Fraction), যিটো আমদানিত খৰচ কৰা হয় আৰু ই হ'ল ভোগৰ প্ৰান্তিক প্ৰৱণতাৰ লগত সাদৃশ্য থকা এটা ধাৰণা।

সেয়েহে ভাৰসাম্য আয়ক তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰি—

$$Y = \bar{C} + c(Y - T) + \bar{I} + \bar{G} + \bar{X} - \bar{M} - mY.....(6.7)$$

ওপৰৰ সমীকৰণটোৰ সকলোবোৰ স্বতন্ত্র উপাংশক একেলগে $\bar{A}$ হিচাপে ধৰি ললে, আমি পাওঁ—

$$Y = \bar{A} + cY - mY .....(6.8)$$

$$\text{নাইবা, } (1 - c + m)Y = \bar{A}.....(6.9)$$

$$\text{নাইবা, } Y^* = \frac{1}{1 - c + m} \bar{A}.....(6.10)$$

এখন দেশৰ আয় ব্যয়ৰ গাঁঠনিক বৈদেশিক বানিজ্যৰ বাবে মুকলি কৰি দিয়াৰ ফলত হোৱা প্ৰভাৱবোৰৰ বিষয়ে পৰীক্ষা কৰিবলৈ হ'লে আমি সমীকৰণ (6.10) ক বন্ধ অৰ্থনীতিৰ ভাৰসাম্য আয়ৰ 'সমকক্ষ প্ৰকাশ ভঙ্গী' (Equivalent expression) ৰ লগত তুলনা কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। এই উভয় সমীকৰণতে ভাৰসাম্য আয়ক দুটা বিষয়ৰ গুণফল হিচাপে (As a product of two terms) প্ৰকাশ কৰা হয় আৰু সেই দুটা হ'ল স্বতন্ত্র ব্যয় গুণক আৰু স্বতন্ত্র ব্যয়সমূহৰ স্তৰ। মুকলি অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত এইবোৰৰ প্ৰত্যেকৰে কিদৰে পৰিৱৰ্তন হয় সেইটো বিবেচনা কৰাটো আৱশ্যকীয় বুলি গণ্য কৰা হয়।

যিহেতু প্ৰান্তিক আমদানিৰ প্ৰৱণতা m , শূন্যতকৈ বেছি, সেয়েহে মুকলি অৰ্থনীতিৰ গুণক তুলনা মূলকভাৱে সৰু (Smaller) হয়। ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰি—

$$\text{মুক্ত অৰ্থনীতি গুণক} = \frac{\Delta Y}{\Delta A} = \frac{1}{1 - c + m} .....(6.11)$$

উদাহৰণ : 6.2 (Example 6.2) $\Rightarrow$ যদি $C=0.8$ হয় আৰু $m=0.3$ হয়, তেন্তে ক্ৰমে

বন্ধ অৰ্থনীতি গুণক আৰু মুক্ত অৰ্থনীতি গুণক তলত দিয়া ধৰণে লাভ কৰিব পাৰি—

$$\frac{1}{1 - c} = \frac{1}{1 - 0.8} = \frac{1}{0.2} = 5.....(6.12)$$

$$\text{আৰু } \frac{1}{1 - c + m} = \frac{1}{1 - 0.8 + 0.3} = \frac{1}{0.5} = 2.....(6.13)$$

গতিকে দেখা গ'ল যে যদি এখন বন্ধ অৰ্থনীতিত ঘৰুৱা স্বতন্ত্র চাহিদা 100 লৈ বাঢ়ে, তেন্তে

এনে অর্থনীতিত উৎপাদন 500 লৈ বৃদ্ধি হ'ব আৰু মুকলি অর্থনীতিত ই মাত্ৰ (100×2)200 হে হ'ব।

এখন অর্থনীতি মুক্ত হোৱা বাবে স্বতন্ত্র ব্যয় গুণকৰ মূল্য কিদৰে হ্রাস পায় সেইটো পূৰ্বতে কৰা গুণক প্ৰক্ৰিয়াৰ আলোচনাৰ মাধ্যমত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি (অধ্যায় 4)। স্বতন্ত্র ব্যয়ৰ পৰিবৰ্তন হ'লে (উদাহৰণ স্বৰূপে, চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিবৰ্তন) আয়ৰ স্তৰ প্ৰত্যক্ষ ভাবে প্ৰভাৱান্বিত হয় আৰু ইয়ে ভোগৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিত প্ৰবৃত্ত প্ৰভাব পেলায়। ভোগৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিয়ে পুনৰ আয় বৃদ্ধিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। ভোগৰ প্ৰান্তিক প্ৰৱণতা (MPC) শূন্যতকৈ বেছি হোৱা বাবে ইয়াৰ (ভোগৰ) ওপৰত পৰা প্ৰবৃত্ত (Induced) প্ৰভাৱৰ এটা অনুপাত (A Proportion) বৈদেশিক বস্ত্ৰৰ চাহিদাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব, ঘৰুৱা বস্ত্ৰৰ বাবে নহয়। সেই কাৰণে ঘৰুৱা বস্ত্ৰৰ চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰবৃত্ত প্ৰভাৱ হ্রাস পাব আৰু ইয়াৰ ফলত ঘৰুৱা আয়ৰ ওপৰত পৰা প্ৰবৃত্ত প্ৰভাৱো হ্রাস পাব। এইদৰে প্ৰতি একক আয়ৰ আমদানি বৃদ্ধিৰ ফলত গুণক প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰতিটো ঘূৰণতে (Round) ঘৰুৱা আয়ৰ চক্ৰীয় প্ৰবাহৰ পৰা এক অতিৰিক্ত ছিদ্ৰে ওলাই যোৱা প্ৰক্ৰিয়া (Leakage) আৰম্ভ হয় আৰু ইয়ে স্বতন্ত্র ব্যয় গুণকৰ মূল্য হ্রাস কৰে।

6.10 নং সমীকৰণৰ দ্বিতীয় অংশ (Term) টোৱে দেখুৱায় যে বন্ধ অর্থনীতিত থকা উপাদান (Elements) সমূহৰ উপৰিও মুকলি অর্থনীতিৰ স্বতন্ত্র ব্যয়ে ৰপ্তানিৰ স্তৰ আৰু আমদানিৰ স্বতন্ত্র উপাদান (Component) সমূহকো সাঙুৰি লয়। এইদৰে, এই উপাদান সমূহৰ স্তৰৰ পৰিবৰ্তনে অর্থনীতিত একো একোটা খুন্দা বা ঠেকা (Shocks) প্ৰদান কৰে আৰু ইয়াৰ ফলত ভাৰসাম্য আয়ৰ পৰিবৰ্তন হয়। 6.10 নং সমীকৰণৰ দ্বাৰা আকৌ $\bar{X}$ আৰু $\bar{M}$ ৰ পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত থকা গুণকৰ প্ৰভাৱ সমূহকো তলত দিয়া ধৰণে জুখিব পাৰি।

$$\frac{\Delta Y^*}{\Delta X} = \frac{1}{1 - c + m} \dots\dots\dots(6.14)$$

$$\frac{\Delta Y^*}{\Delta M} = \frac{-1}{1 - c + m} \dots\dots\dots(6.15)$$

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে যদি এখন দেশৰ ৰপ্তানিজাত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বাঢ়ে, তেন্তে সেই দেশখনত ঘৰুৱাভাৱে উৎপাদন হোৱা দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ সামগ্ৰিক চাহিদাও বৃদ্ধি হয়। যেনেকৈ চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধি বা বিনিয়োগৰ স্বতন্ত্র বৃদ্ধিয়ে চাহিদা বঢ়ায়, ঠিক তেনেকৈ ৰপ্তানিৰ চাহিদা বৃদ্ধিয়ে ঘৰুৱাভাৱে উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বঢ়ায়। ইয়াৰ বিপৰীতে, আমদানিৰ স্বতন্ত্র চাহিদা বৃদ্ধিৰ ফলত ঘৰুৱা উৎপাদনৰ চাহিদা কমে আৰু ভাৰসাম্য আয় হ্রাস পাবলৈ ধৰে।

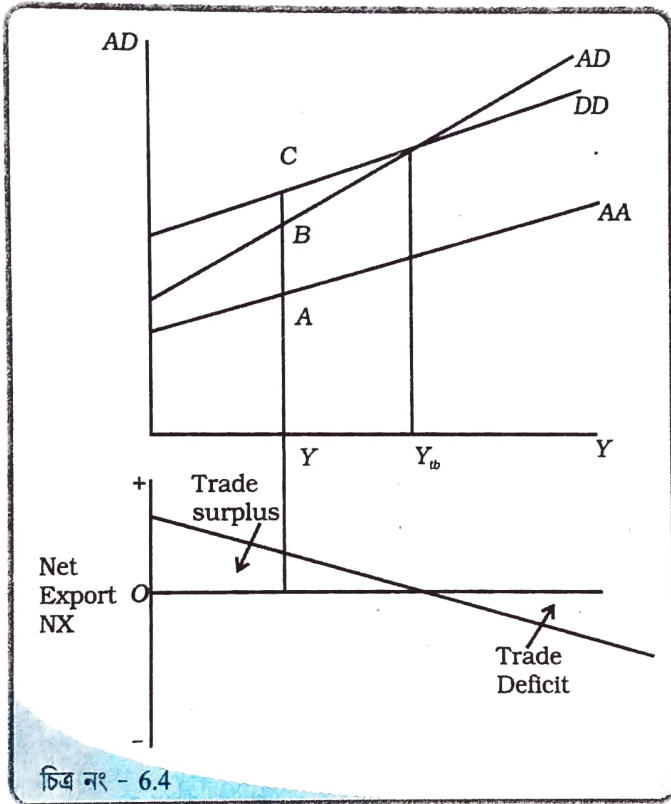
6.3.2. ভাৰসাম্য উৎপাদন আৰু বানিজ্যৰ সমতা- (Equilibrium Output and the Trade Balance) : ওপৰত উল্লেখ কৰা প্ৰক্ৰিয়া সমূহৰ এটা বৈখিক চিত্ৰ তলত প্ৰদান কৰা

হ'ল (চিত্র নং 6.4)। ইয়াৰ উপৰিও, বানিজ্য সমতাত ওপৰত উল্লেখ কৰা উপাদান সমূহৰ প্ৰভাব দেখুওৱাৰ প্ৰয়াস কৰা হ'ল।

আমি আগতে পাই আহিছো যে প্ৰকৃত বা শুদ্ধ ৰপ্তানি মূলতঃ নিৰ্ভৰ কৰে Y, Y_c আৰু R ৰ ওপৰত। Y ৰ বৃদ্ধি হ'লে আমদানিৰ ব্যয় বাঢ়ে আৰু ইয়ে বানিজ্য ঘাটৰ পথ সুগম কৰে। (যদিহে আৰম্ভণিতে বানিজ্য সমতাত আছে বুলি ধৰা হয়, $NX = 0$)। আন সকলো কথা একে আছে বুলি ধৰিলে Y ৰ বৃদ্ধি হ'লে আমাৰ ৰপ্তানিও বৃদ্ধি হয় আৰু বানিজ্যৰ উদ্বৃত্তৰ সৃষ্টি হয় আৰু ইয়াৰ ফলত সামগ্ৰিক আয় বাঢ়ে। সেইদৰে, যদি মূদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্যৰ প্ৰকৃততে হ্রাস কৰা হয় (Real depreciation), তেন্তে ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ বাঢ়ে আৰু আমদানিৰ পৰিমাণ হ্রাস হয় আৰু ইয়াৰ ফলত আমাৰ প্ৰকৃত ৰপ্তানি বৃদ্ধি হয়।

6.4 নং চিত্ৰৰ ওপৰৰ সূচীটোত (Panel) AD ৰেখাই ঘৰুৱা চাহিদাক প্ৰতিনিধিত্ব (Plots) কৰিছে আৰু ইয়াক $C+I+G$ আয়ৰ কাৰ্য (Function) হিচাপে দেখুওৱা হৈছে। এটা মানবিশিষ্ট অভিধাৰণাৰ অধীনত এই AD ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হৈছে, কিন্তু ই এককতকৈ কম হাৰত উৰ্দ্ধগামী হৈছে।

ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদা দেখুৱাবলৈ প্ৰথমতে আমদানিৰ পৰিমাণ বিয়োগ কৰি AA ৰেখা অংকন কৰা হৈছে। AD আৰু AA ৰেখাৰ মাজৰ দূৰত্বই হ'ল আমদানিৰ মূল্যৰ সমান (M)। কাৰণ আমদানিৰ পৰিমাণ আয়ৰ পৰিমাণৰ বৃদ্ধিৰ সৈতে বাঢ়ে আৰু সেয়েহে এই দুয়োটা ৰেখাৰ মাজৰ দূৰত্ব আয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিৰ ফলত বাঢ়ে।

মুক্ত অৰ্থনীতিত সামগ্ৰিক চাহিদা আৰু প্ৰকৃত ৰপ্তানি অনুসূচী

AA ৰেখাটো AD ৰেখাৰ তুলনাত চেপেটা (flatter), কাৰণ যেতিয়া আয় বাঢ়ে, তেতিয়া কিছুমান ঘৰুৱা বস্তুৰ অতিৰিক্ত চাহিদা বৈদেশিক বস্তুৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। এইদৰে, আয় বৃদ্ধি হ'লে ঘৰুৱা বস্তুৰ বাবে ঘৰুৱা চাহিদাৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ মুঠ ঘৰুৱা চাহিদাৰ বৃদ্ধিৰ হাৰতকৈ কম হয়।

দ্বিতীয়তে, ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ যোগ কৰি DD ৰেখা পোৱা হৈছে আৰু ই AA ৰেখাৰ ওপৰত অৱস্থান কৰিছে। DD ৰেখা আৰু AA ৰেখাৰ মাজৰ দূৰত্বই হ'ল ৰপ্তানিৰ পৰিমাণৰ সমান আৰু ই স্থিৰ (Constant) হৈ থাকে, কাৰণ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ ঘৰুৱা আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে (দুয়োডাল ৰেখা সমান্তৰাল)। চিত্ৰ নং 6.4 ত দেখা গৈছে যে মুকলি অৰ্থনীতিৰ সামগ্ৰিক চাহিদা ৰেখা DD বন্ধ অৰ্থনীতিৰ চাহিদা ৰেখাতকৈ বেছি চেপেটা (কাৰণ AA ৰেখা AD ৰেখাতকৈ বেছি চেপেটা)।

6.4 নং চিত্ৰৰ তলৰ সূচীটোত (Panel) আয়ৰ এটা কাৰ্য হিচাপে প্ৰকৃত ৰপ্তানিৰ (NX) আচৰণৰ (Behaviour) পৰীক্ষা কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, Y আয় স্তৰত, ৰপ্তানিক AC দূৰত্বৰ দ্বাৰা দেখুওৱা হৈছে আৰু আমদানিক AB দূৰত্বৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছে। ইয়াত BC দূৰত্বৰ দ্বাৰা প্ৰকৃত ৰপ্তানিক বুজোৱা হৈছে।

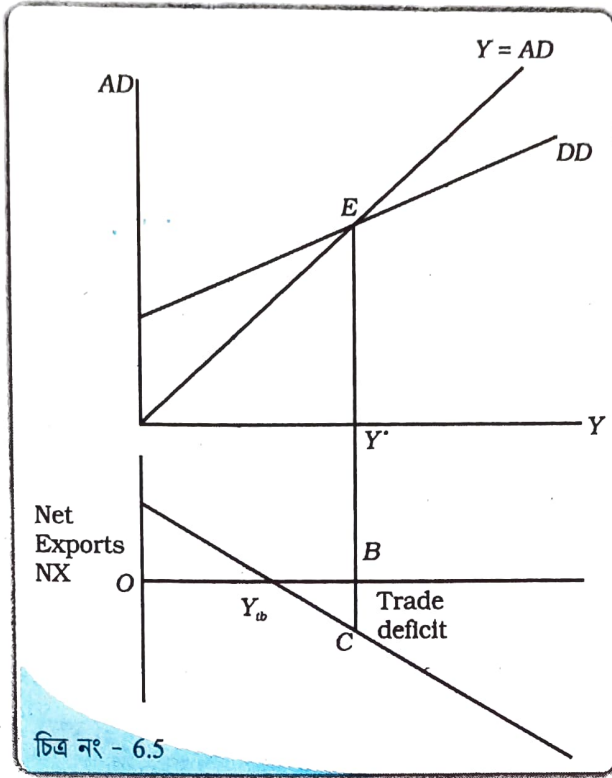
প্ৰকৃত ৰপ্তানি হ'ল ঘৰুৱা আয়ৰ এটা ক্ৰমহাসমান কাৰ্য বা ফলন। যেতিয়া আয় বাঢ়ে, আমদানিও বাঢ়ে আৰু ৰপ্তানি অ-প্ৰভাৱিত হৈ থাকে আৰু ইয়াৰ ফলত প্ৰকৃত ৰপ্তানি কমে। চিত্ৰ নং 6.4ত Y th হ'ল ('th' হ'ল বানিজ্যৰ সমতা বা ভাৰসাম্যতা) আয়ৰ স্তৰ আৰু এই আয়ৰ স্তৰত আমদানিৰ মূল্য ৰপ্তানিৰ মূল্যৰ ঠিক সমান হয়। Y th আয়ৰ স্তৰৰ ওপৰৰ স্তৰৰ আয়বোৰে উচ্চ পৰিমাণৰ আমদানিৰ পথ সূগম কৰে আৰু এইদৰে বানিজ্য ঘাটৰ সৃষ্টি হয়। এই অৱস্থাত প্ৰকৃত ৰপ্তানি শূন্যৰ সমান হয়। Y th আয়ৰ স্তৰৰ তলৰ আয়ৰ স্তৰবোৰে নিম্ন পৰিমাণৰ আমদানিৰ পথ সূগম কৰে আৰু এইদৰে বানিজ্যৰ উদ্বৃত্তৰ সূচনা কৰে। বস্ত্তৰ বজাৰত ভাৰসাম্যতা নিৰ্দ্ধাৰণ হয় সেই অৱস্থাত য'ত ঘৰুৱা উৎপাদনৰ যোগান আৰু চাহিদা পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সমান হয়। চিত্ৰ নং 6.5 ত DD ৰেখাই 45 ডিগ্ৰী ৰেখাক $(Y=AD)E$ বিন্দুত কাটিছে।

গতিকে E হ'ল ভাৰসাম্য বিন্দু আৰু Y^* হ'ল ভাৰসাম্য উৎপাদনৰ পৰিমাণ। কিন্তু এই উৎপাদন Y th উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ সমান হোৱা উচিত, য'ত বানিজ্যৰ সমতা স্থাপন হয়। চিত্ৰ নং 6.5 ত ভাৰসাম্য উৎপাদনে বানিজ্য ঘাটৰ অৱস্থাত উপনীত হৈছে আৰু এই ঘাট হ'ল BC দূৰত্বৰ সমান।

আকৌ, স্বতন্ত্ৰ ব্যয় (যেনে, চৰকাৰী ব্যয়, G) বৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ পৰীক্ষা কৰিবলৈ আমি এটা অৱস্থা ধৰি ল'ব পাৰো যে ভাৰসাম্য আয়ৰ স্তৰত, যেনে, Y- ত বানিজ্যৰ সমতা স্থাপন হয় আৰু এই অৱস্থাত Y আৰু Y th এই দুয়োটাই সমান। চিত্ৰ নং-6.6 ত

দেখুওৱাৰ দৰে যদি চৰকাৰে ব্যয় বৃদ্ধি কৰে, তেন্তে সামগ্ৰিক চাহিদা ৰেখা DD ৰ পৰা DD' লৈ পৰিবৰ্তন হয় আৰু ভাৰসাম্য অৱস্থাই E ৰ পৰা E' লৈ গতি কৰে। ইয়াৰ ফলত আয়ৰ পৰিমাণ Y ৰ Y' লৈ বৃদ্ধি হয়।

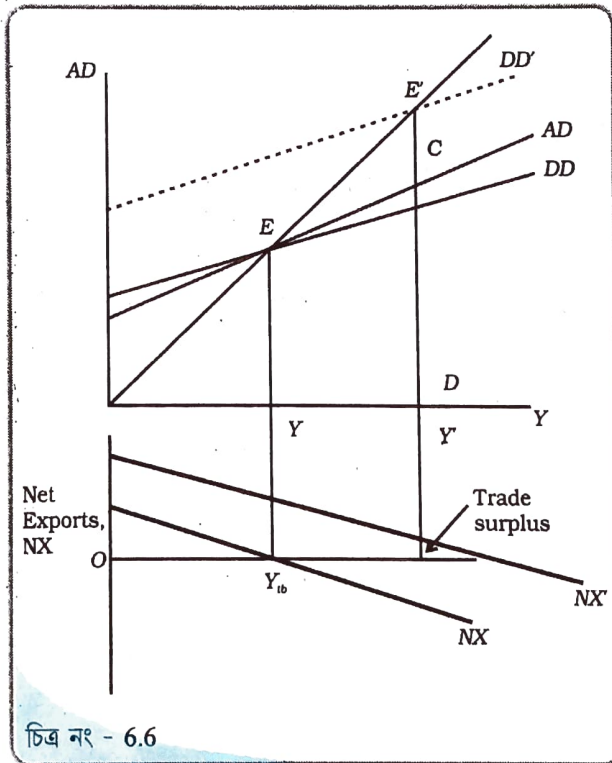
উল্লেখযোগ্য যে NX অনুসূচী উৎপাদনৰ ফলন (function) হিচাপে পৰিবৰ্তন নহয়। কাৰণ চৰকাৰী ব্যয়ে (G) বণ্টনি (X) আৰু আমদানি (M) ৰ সম্পৰ্কৰ মাজত প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰৱেশ নকৰে। চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিতকৈ উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ স্বভাৱতে বেছি হয়, কাৰণ উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ ক্ষেত্ৰত গুণকৰ প্ৰভাৱ থাকে। বন্ধ অৰ্থনীতিৰ দৰে মুকলি অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰটো গুণকৰ প্ৰভাৱ একে হয়, কেৱল মুকলি অৰ্থনীতিৰ গুণক বন্ধ অৰ্থনীতিৰ গুণকতকৈ তুলনামূলকভাৱে সৰু হয়। সেয়েহে DD ৰেখাটো বন্ধ অৰ্থনীতিৰ AD ৰেখাতকৈ বেছি চেপেটা।

চিত্ৰ নং - 6.5

ভাৰসাম্য আয় আৰু প্ৰকৃত বণ্টনি

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে বানিজ্যৰ ঘাটি আৰু সৰু গুণক এই দুয়োটা একে কাৰণৰ বাবে উদ্ভৱ হয় আৰু এই কাৰণটো হ'ল এই যে এক অতিৰিক্ত চাহিদা বৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ বৰ্তমান অকল ঘৰুৱা বস্ত্ৰৰ ওপৰতেই নপৰে, ইয়াৰ প্ৰভাৱ বৈদেশিক বস্ত্ৰৰ ওপৰতো পৰে। এনে প্ৰভাৱৰ ফলতেই (যাক আগতে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে) সৰু গুণক সৃষ্টিৰ পথ সুগম হয়। কিন্তু আমদানি আৰু বণ্টনিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলোৱা কিছুমান বৃদ্ধি অপৰিবৰ্তিত হৈ থাকে আৰু ইয়ে বানিজ্য ঘাটিৰ কাৰক হৈ পৰে।

চিত্ৰ নং - 6.6

উচ্চ পৰিমাণৰ চৰকাৰী ব্যয়ৰ প্ৰভাৱ

ওপৰত উল্লেখ কৰা দুয়োধৰণৰ জড়িত কৰা বা লিপ্ত কৰা

(Implications) প্রক্রিয়া বৰ প্ৰয়োজনীয়। যিমনে অৰ্থনীতি এখন মুকলি হয়, সিমনে আয়ৰ ওপৰত পৰা প্ৰভাৱ কম হয় আৰু বাণিজ্যৰ সমতাত পৰা বিৰূপ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ধৰি লোৱা হ'ল যে এখন দেশৰ আমদানি আৰু মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ অনুপাত প্ৰায় 70 শতাংশ। ই ইয়াকে বুজায় যে যেতিয়া চাহিদা প্ৰায় 70 শতাংশলৈ বাঢ়ে, তেতিয়া এই বৰ্দ্ধিত চাহিদাৰ বেছিভাগ আমদানিলৈ যায় আৰু চাহিদাৰ এনে বৰ্দ্ধিত মাত্ৰ 30 শতাংশহে ঘৰুৱা বস্তুলৈ যায়। এইদৰে, চৰকাৰী ব্যয়ৰ (G) বৃদ্ধিয়ে দেশৰ বাণিজ্যৰ ঘাটি প্ৰচুৰভাৱে বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগায় আৰু উৎপাদন আৰু আয়ৰ পৰিমাণ কম হ'বত বাঢ়ে। ইয়াৰ ফলত ঘৰুৱা চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ কৰাটো দেশৰ বাবে এটা আকৰ্ষণহীন (Unattractive) নীতি হৈ পৰে।

পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল আয়-বৈদেশিক চাহিদাৰ বৃদ্ধি (Interdependent Incomes-Increase in Foreign Demand)

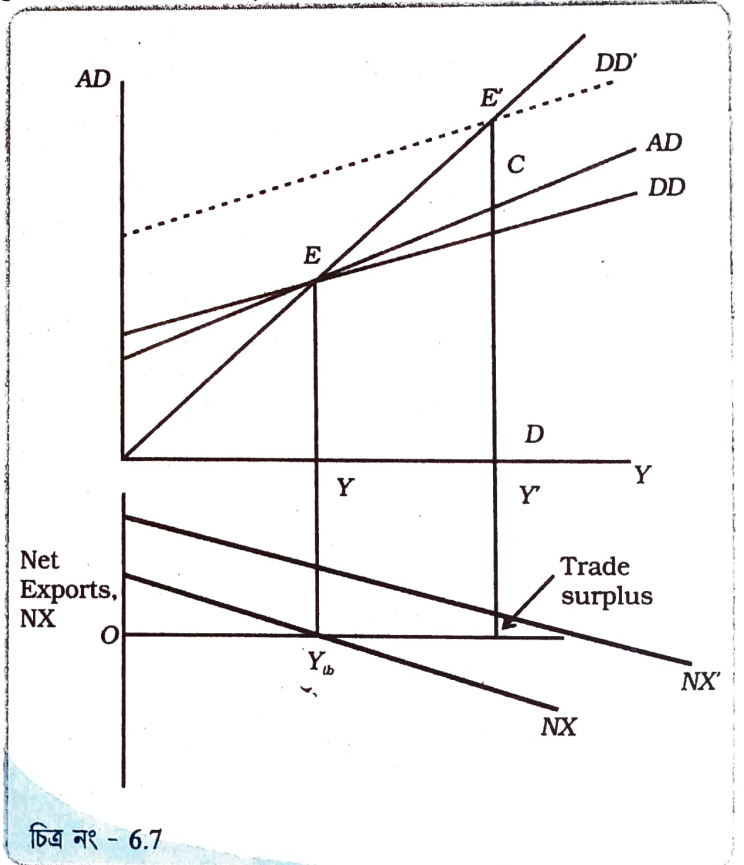
বৰ্তমানলৈকে কৰা বিশ্লেষণবোৰত ধৰি লোৱা হৈছে যে বৈদেশিক আয়, মূল্যস্তৰ আৰু বিনিময় হাৰ অপৰিবৰ্তনীয় হৈ থাকে। প্ৰথমতে, মূল্যস্তৰ আৰু বিনিময় হাৰক স্থিৰ হিচাপে ৰাখি বৈদেশিক আয় (Y_f) ৰ বৃদ্ধিৰ বিষয়ে বিবেচনা কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।

চিত্ৰ নং 6.7 ত ঘৰুৱা বস্তুৰ বাবে প্ৰাৰম্ভিক চাহিদাক DD ৰেখাৰে দেখুওৱা হৈছে। ইয়াত

ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল E আৰু Y হ'ল ভাৰসাম্য উৎপাদনৰ পৰিমাণ।

ইয়াত ধৰি লোৱা হৈছে যে প্ৰাৰম্ভিকভাৱে বাণিজ্যৰ সমতা (Balance) আছিল আৰু সেয়েহে Y ৰ লগত সম্পৰ্ক যুক্ত প্ৰকৃত ৰপ্তানি শূন্যৰ সমান হৈছে।

6.4 নং চিত্ৰত ব্যাখ্যা কৰাৰ দৰে AD ৰেখা ডাল DD ৰেখাতকৈ বেছি থিয় (Steeper) আৰু ইহঁতৰ পাৰ্থক্য প্ৰকৃত ৰপ্তানিৰ সমান

চিত্ৰ নং - 6.7

উচ্চ বৈদেশিক চাহিদাৰ প্ৰভাৱ

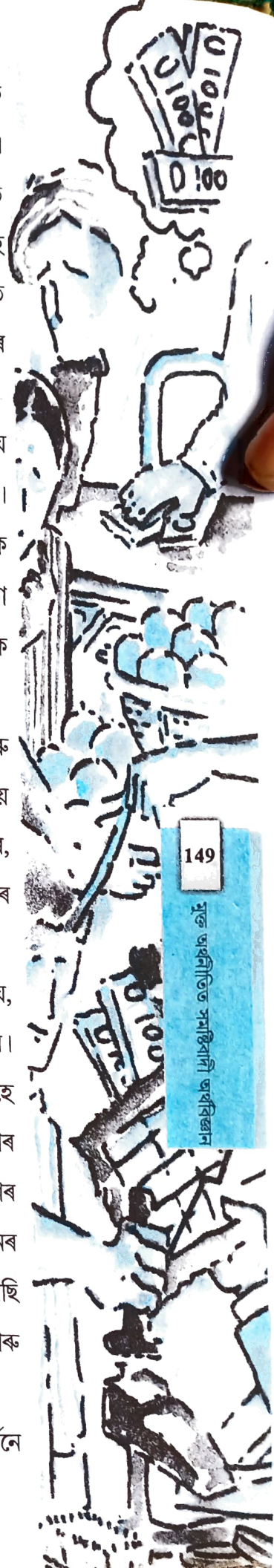
হয় এইকাৰণেই যে যদি বানিজ্যৰ সমতা E বিন্দুত স্থাপন হয়, তেন্তে DD ৰেখাই AD ৰেখাক E বিন্দুত ছেদ কৰে। বৈদেশিক আয় (Y_f) বৃদ্ধিৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ হ'ল যে ই ৰপ্তানি বৃদ্ধি কৰে। ঘৰুৱা আয়ৰ এক নিৰ্দিষ্ট স্তৰত, ই ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদা বঢ়ায় আৰু সেয়েহে DD ৰেখা সোঁহাতে ওপৰলৈ, অৰ্থাৎ DD^1 লৈ পৰিবৰ্তন হয়। যিহেতু এক নিৰ্দিষ্ট আয়ৰ স্তৰত ৰপ্তানি বাঢ়ে, সেয়েহে প্ৰকৃত ৰপ্তানি ৰেখাও NX^1 লৈ বৃদ্ধি হয়। গতিকে নতুন ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল E^1 আৰু প্ৰকৃত উৎপাদনৰ পৰিমাণ হ'ল Y^1 । বৈদেশিক আয় (Y_f)ৰ বৃদ্ধিয়ে গুণকৰ জৰিয়তে ঘৰুৱা আয় বৃদ্ধিৰ পথ সুগম কৰে।

এতিয়া প্ৰশ্ন উদয় হয় যে বানিজ্যৰ সমতাত কি সংঘটিত হয়? যদি আয়ৰ (Y-ৰ) বৃদ্ধিয়ে আমদানিৰ বৃহৎ পৰিমাণৰ বৃদ্ধিৰ পথ সুগম কৰে, তেন্তে স্বভাৱতে বানিজ্যৰ সমতাৰ অৱনতি হ'ব। কিন্তু বাস্তৱত এইটো হোৱা দেখা নাযায়। চিত্ৰ নং 6.7 -ত নতুন আয়ৰ স্তৰত ঘৰুৱা চাহিদাক DE^1 ৰে বুজোৱা হৈছে আৰু প্ৰকৃত ৰপ্তানিবোৰক CE^1 ৰে বুজোৱা হৈছে। যিহেতু AD ৰেখা নিশ্চিতভাৱে DD^1 ৰেখাৰ তলত অৱস্থান কৰিছে, সেয়েহে প্ৰকৃত ৰপ্তানি নিশ্চিত বাবে ধনাঙ্ক হয়।

এইদৰে যেতিয়া আমদানি বাঢ়ে, তেতিয়া এনে বৃদ্ধিয়ে ৰপ্তানিৰ বৃদ্ধিক বিঘ্নিত নকৰে আৰু সেয়েহে এনে অৱস্থাত বানিজ্যৰ উদ্ভৱৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে, বিদেশত হোৱা অৱনতিয়ে (Recessions) ঘৰুৱা ৰপ্তানি হ্রাস কৰে আৰু ইয়াৰ ফলত বানিজ্যৰ ঘাটি সৃষ্টি হয়। এইদৰে, এখন দেশৰ প্ৰাচুৰ্যতা (Booms) আৰু অৱনতিয়ে বস্তু আৰু সেৱা সমূহৰ আন্তৰ্জাতিক বানিজ্যৰ জৰিয়তে আন আন দেশসমূহলৈও সম্প্ৰসাৰণ হয়।

মূল্যৰ পৰিবৰ্তন (Changes in Prices)- যদি বিনিময় হাৰক স্থিৰ হিচাপে ধৰি লোৱা হয়, তেন্তে মূল্যৰ পৰিবৰ্তনে অৰ্থনীতিত পেলোৱা প্ৰভাৱসমূহ বিশ্লেষণ কৰাটো যথেষ্ট আৱশ্যকীয়। এখন দেশত যদি ঘৰুৱাভাৱে উৎপাদিত বস্তুৰ দাম কমে আৰু বৈদেশিক বস্তুৰ দাম স্থিৰ হৈ থাকে, তেন্তে ঘৰুৱা ৰপ্তানি বাঢ়িব আৰু এই বৃদ্ধি দেশৰ সামগ্ৰিক চাহিদাত যোগ হ'ব। ইয়াৰ ফলত ঘৰুৱা উৎপাদনৰ পৰিমাণ আৰু আয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হ'ব। ইয়াৰ বিপৰীতে, এখন দেশৰ ৰপ্তানিজাত দ্ৰব্যৰ দাম বাঢ়িলে দেশখনৰ প্ৰকৃত ৰপ্তানি হ্রাস পাব আৰু ইয়াৰ ফলত উৎপাদনৰ পৰিমাণ আৰু আয়ৰ পৰিমাণ কমিব। সেইদৰে, বিদেশৰ বস্তুৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'লে এই বস্তুবোৰ বেছি ব্যয় বহুল হ'ব। সেয়েহে প্ৰকৃত ৰপ্তানি পুনৰ বৃদ্ধি হ'ব আৰু ইয়াৰ ফলত ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু আয় বাঢ়িব। একেদৰে, বিদেশত দ্ৰব্য মূল্য হ্রাস পালে ইয়াৰ বিপৰীত প্ৰভাৱ পৰিব।

বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তন (Exchange rate changes)- মূদ্ৰাগত বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তনে

প্রকৃত বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তন সাধন কৰে আৰু সেয়েহে আন্তৰ্জাতিক আপেক্ষিক মূল্যৰো পৰিবৰ্তন হয়। টকাৰ বহিমূল্য হ্রাস কৰিবলৈ বৈদেশিক বস্তু কিনাৰ খৰচ বৃদ্ধি পায় আৰু ঘৰুৱা বস্তুবোৰ কম ব্যয়বহুল হৈ পৰে। ইয়াৰ ফলত প্রকৃত ৰপ্তানি বৃদ্ধি পায় আৰু সেয়েহে সামগ্ৰিক চাহিদা বৃদ্ধি পায়। ইয়াৰ বিপৰীতে, মুদ্ৰাৰ বহিমূল্য বৃদ্ধি কৰিলে প্রকৃত ৰপ্তানি হ্রাস পায় আৰু সেয়েহে সামগ্ৰিক চাহিদা কমে। যিয়েই নহওঁক, এইটো উল্লেখ কৰা প্ৰয়োজনীয় যে বিনিময় হাৰৰ পৰিবৰ্তনলৈ আন্তৰ্জাতিক বানিজ্যৰ আৰ্হিয়ে (Patterns) সঁহাৰি জনাবলৈ হ'লে কিছু সময় অতিবাহিত হোৱাৰ প্ৰয়োজন হয়। ৰপ্তানিৰ যিকোনো ধৰণৰ উন্নতিৰ ছবি দৃশ্যমান হোৱাৰ আগতে এক বিবেচনামূলক (Considerable) সময় অতিবাহিত হ'ব পাৰে।

6.4 বাণিজ্য ঘাটি, সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ- (Trade Deficits, Savings and Investments)-

সাধাৰণতে এটা প্ৰশ্ন উদয় হয় যে বানিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত সৃষ্টি হোৱা ঘাটিয়ে আমাক সজাগ কৰি দিয়াৰ (Alarm) কাৰণ হ'ব পাৰেনে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ হ'লে বন্ধ অৰ্থনীতি আৰু মুকলি অৰ্থনীতিৰ মাজত থকা প্ৰভেদ উল্লেখ কৰা প্ৰয়োজনীয়। এই দুয়োধৰণৰ অৰ্থনীতিৰ মাজৰ পাৰ্থক্য হ'ল এই যে যেতিয়া বন্ধ অৰ্থনীতিত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ সদায় সমান হোৱাটো দৰ্কাৰী, মুক্ত অৰ্থনীতিত ইহঁতৰ প্ৰভেদ থাকিব পাৰে। সমীকৰণ 6.5 ৰ পৰা আমি পাওঁ যে—

$$Y - C - G = I + NX \quad \dots\dots\dots(6.16)$$

$$\text{নাইবা } S = I + NX \quad \dots\dots\dots(6.17)$$

বে-চৰকাৰী সঞ্চয়, S^p (ভোগযোগ্য আয়ৰ সেই অংশটো যিটো ভোগ কৰাৰ পৰিবৰ্তে সঞ্চয় কৰা হয়, অৰ্থাৎ, $Y - T - C$) আৰু চৰকাৰী সঞ্চয়, S^g (চৰকাৰৰ আয় বা কৰ ৰাজহৰ পৰা চৰকাৰৰ ভোগ বা ক্ৰয়বোৰ বিয়োগ কৰিলে পোৱা পৰিমাণ, অৰ্থাৎ $T - G$) একে নহয়, এই দুয়োটাৰ মাজত প্ৰভেদ আছে। এই দুয়োধৰণৰ সঞ্চয়ে একেলগে জাতীয় সঞ্চয়ৰ লগত যোগ হয়—

$$S = Y - C - G = (Y - T - C) + (T - G) = S^p + S^g \quad \dots\dots\dots(6.18)$$

এইদৰে, 6.16 নং আৰু 6.17 নং সমীকৰণৰ পৰা আমি পাওঁ—

$$S = S^p + S^g = I + NX$$

নাইবা

$$NX = (S^p - I) + S^g = (S^p - I) + (T - G) \quad \dots\dots\dots(6.19)$$

এতিয়া প্ৰশ্ন উদয় হয় যে কেতিয়া এখন দেশে বানিজ্য ঘাটিত চলোঁ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ জানিবলৈ, অৰ্থাৎ, সঞ্চয়ৰ পৰিমাণ কমিছে নে নাই, বিনিয়োগৰ পৰিমাণ বাঢ়িছে নে নাই— এইবোৰ জনাৰ বাবে 6.18 নং সমীকৰণটোৰ সোহাতৰ অংশটোৰ পিনে লক্ষ্য কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। যদি এখন দেশৰ বানিজ্যৰ ঘাটিয়ে কম পৰিমাণৰ সঞ্চয় অথবা বৃহৎ পৰিমাণৰ বাজেট ঘাটি সৃষ্টি

হোৱাত অৰিহণা যোগায়, তেন্তে সেই দেশখনৰ দীৰ্ঘকালীন সম্ভাৱনাৰ প্ৰতি চিন্তিত হোৱাৰ প্ৰয়োজন থাকে (যেতিয়া অৰ্থনীতিৰ বানিজ্যৰ ঘাট আৰু বাজেটৰ ঘাট হয়, তেতিয়া ইয়াক দ্বৈত-ঘাটৰ সন্মুখীন হোৱা বুলি কোৱা হয়)। বাজেট ঘাটীয়ে বৃহৎ পৰিমাণৰ চৰকাৰী অথবা বে-চৰকাৰী ভোগক প্ৰতিবন্ধিত কৰে। এনে পৰিস্থিতিত, উন্নয়ন যথেষ্ট পৰিমাণে বৃদ্ধি কৰিবলৈ দেশত মূলধন মজুতৰ পৰিমাণ দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি নহয়, কাৰণ দেশে ঋণ পৰিশোধ কৰিবলগীয়াত পৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে, বানিজ্যৰ ঘাটীয়ে যদি বিনিয়োগ বৃদ্ধিক প্ৰতিবন্ধিত কৰে, তেন্তে চিন্তিত হ'বলগীয়া কাৰণ বেছি নাথাকে। কাৰণ বৰ্দ্ধিত বিনিয়োগে অতি শীঘ্ৰে মূলধন মজুত সৃষ্টি কৰাত অৰিহণা যোগায় আৰু ভৱিষ্যতে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ পথ সুগম কৰে। যিয়েই নহওক আমি উল্লেখ কৰিব লাগিব যে যিহেতু বে-চৰকাৰী সঞ্চয়, বিনিয়োগ আৰু বানিজ্য ঘাটী যুটীয়াভাৱে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়, সেয়েহে আন আন উপাদান সমূহকো নিশ্চয় বিবেচনা কৰিব লাগিব।

5. ইয়াত, এই আলোচনা সহজ কৰিবলৈ বানিজ্যৰ সমতাক চলিত জমাৰ সমতাৰ সমাৰ্থক হিচাপে লোৱা হয় আৰু অদৃশ্যমান আৰু হস্তান্তৰ হোৱা প্ৰদান (Transfer payments) সমূহক অৱজ্ঞা কৰা হয়। 6.1 নং তালিকাত দেখুওৱা মতে, অদৃশ্যমান উপাদানসমূহে বানিজ্য ঘাটৰ পৰিমাণ নোহোৱা কৰা (Bridge) ৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণভাৱে সহায় কৰিব পাৰে।

1. উৎপাদন আৰু বিত্তৰ মুকলি বজাৰে ঘৰুৱা বস্তু আৰু বিদেশী বস্তুৰ মাজত পছন্দ কৰাৰ আৰু ঘৰুৱা পৰিসম্পত্তি আৰু বৈদেশিক পৰিসম্পত্তিৰ মাজত পছন্দ কৰাৰ অনুমতি প্ৰদান কৰে।
2. বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিয়ে এখন দেশৰ বিশ্বৰ আন আন দেশৰ লগত হোৱা লেন-দেনক তালিকাভুক্ত বা লিপিবদ্ধ (Records) কৰে।
3. চলিত হিচাপৰ সমতা হ'ল, সেৱাসমূহ, আৰু বিশ্বৰ আন আন দেশৰপৰা পোৱা প্ৰকৃত হস্তান্তৰবোৰৰ সমতাৰ যোগফল। মূলধন হিচাপৰ সমতা হ'ল বিশ্বত আন আন দেশৰ পৰা অহা মূলধন প্ৰবাহৰ পৰা বিশ্বৰ আন আন দেশলৈ যোৱা মূলধন প্ৰবাহক বিয়োগ কৰি পোৱা ফলাফলৰ সমান।
4. চলিত হিচাপৰ ঘাটৰ বাবে বিশ্বৰ আন আন দেশৰ পৰা প্ৰবাহিত হোৱা মূলধনৰ দ্বাৰা বিত্তৰ যোগান ধৰা হয়। অৰ্থাৎ মূলধন হিচাপৰ উদ্ভৱৰ দ্বাৰা বিত্তৰ যোগান ধৰা হয়।
5. এক একক বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মানত নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱা দামেই হ'ল মুদ্ৰাগত বিনিময় হাৰ।
6. প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ হ'ল ঘৰুৱা বস্তুৰ মানত নিৰূপিত হোৱা বৈদেশিক বস্তুৰ আপেক্ষিক দাম। ই বৈদেশিক মূল্যস্তৰৰ দ্বাৰা মুদ্ৰাগত বিনিময় হাৰক পুৰণ কৰি পোৱা ফলাফলক বুজায়। ই আন্তৰ্জাতিক বানিজ্যত থকা এখন দেশৰ আন্তৰ্জাতিক প্ৰতিযোগিতামূলক যোগ্যতাৰ

জোখ লয়। যেতিয়া প্রকৃত বিনিময় হাৰ একৰ সমান হয়, তেতিয়া দুয়োখন দেশকে ক্ৰয়ক্ষমতাৰ সমতাত উপনীত হোৱা বুলি কোৱা হয়।

7. স্থিৰ বিনিময় হাৰৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰ্হি হ'ল স্বৰ্ণ-মান, য'ত প্ৰতিখন অংশগ্ৰহণকাৰী দেশে নিজৰ মুদ্ৰা এটা স্থিৰ মূল্যত মুক্তভাৱে সোনলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব বুলি চুক্তিবদ্ধ আছিল। শিথিল বিনিময় হাৰ হ'ল এটা নীতি চলক আৰু চৰকাৰী কাৰ্যৰ দ্বাৰা ইয়াক পৰিবৰ্তন কৰিবও পাৰে (অৱমূল্যায়ন)।
8. নিকা ভাসমান ব্যৱস্থাত, বিনিময় হাৰ বজাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ হয় আৰু ইয়াত কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ কোনো হস্তক্ষেপ নাথাকে। অৱশ্যে, পৰিচালিত ভাসমানৰ ক্ষেত্ৰত, কেন্দ্ৰীয় বেংকে বিনিময় হাৰৰ উত্থান-পতন হ্রাস কৰিবলৈ হস্তক্ষেপ কৰে।
9. মুকলি অৰ্থনীতিত, বস্ত্তৰ ঘৰুৱা চাহিদা (ভোগ, বিনিময় আৰু চৰকাৰী ব্যয়) আৰু ৰপ্তানিৰ পৰা আমদানিক বিয়োগ কৰি পোৱা ফলাফলৰ যোগফলেই হ'ল ঘৰুৱা বস্ত্তৰ চাহিদাৰ সমান।
10. মুক্ত অৰ্থনীতিৰ গুণক বন্ধ অৰ্থনীতিৰ গুণকতকৈ সৰু হয়, কাৰণ ঘৰুৱা চাহিদাৰ এটা অংশ বৈদেশিক বস্ত্তৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। এইদৰে স্বতন্ত্ৰ চাহিদাৰ বৃদ্ধিয়ে বন্ধ অৰ্থনীতিৰ তুলনাত মুকলি অৰ্থনীতিত উৎপাদন কমকৈ বৃদ্ধি হোৱাৰ পথ যুগম কৰে। ইয়ে আকৌ, বানিজ্যৰ সমতাক অৱনমিত কৰাত অৰিহণা যোগায়।
11. বৈদেশিক আয়ৰ বৃদ্ধিয়ে ৰপ্তানি বৃদ্ধি আৰু ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধিৰ পথ মুকলি কৰে। ইয়ে আকৌ বানিজ্য সমতাৰ উন্নতি সাধন কৰে।
12. বানিজ্যৰ ঘাটিয়ে দেশ এখনক সজাগ কৰাৰ এটা কাৰণ হিচাপে বিবেচিত নহবও পাৰে, যদিহে দেশে ধাৰ লোৱা পুঁজি সমূহ সূদৰ হাৰৰ তুলনাত অধিক উচ্চ হাৰত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰা ক্ষেত্ৰ সমূহত বিনিয়োগ কৰে।

মূল ধাৰণাসমূহ (Key Concepts)

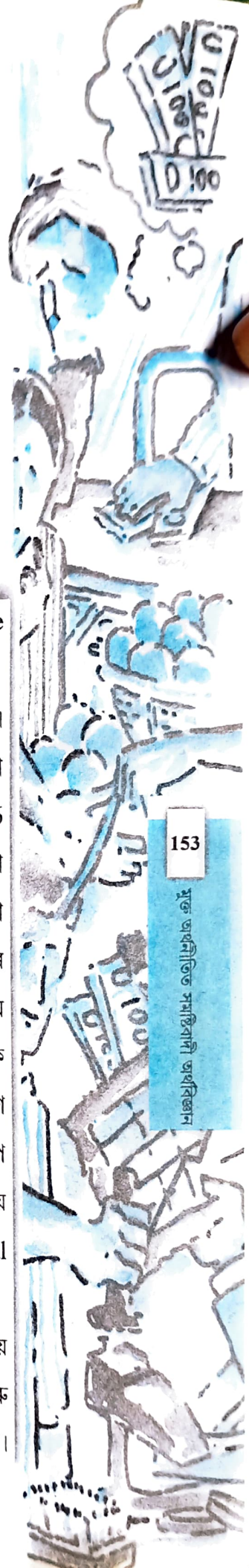
1. মুকলি অৰ্থনীতি (Open Economy)
2. চলিত হিচাপৰ ঘাটি (Current account deficit)
3. স্বতন্ত্ৰ আৰু ঠিক কৰা ব্যৱস্থা (Autonomous and Accommodating)
4. লেন-দেন (Transactions)
5. ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতা (Purchasing power parity)
6. মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস (Depreciation)
7. স্থিৰ বিনিময় হাৰ (Fixed Exchange Rate)
8. পৰিচালিত ভাসমান (Managed Floating)

9. প্ৰান্তিক আমদানিৰ প্ৰবণতা (Marginal Propensity to Import)
10. মুকলি অৰ্থনীতি গুণক (Open economy multiplier)
11. বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতি (Balance of payments)
12. চৰকাৰী জমা লেন-দেন (Official reserve transactions)
13. মুদ্ৰাগত আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ (Nominal and real exchange rate)
14. পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ (Flexible exchange rate)
15. সুদৰ হাৰ প্ৰভেদক (Interest rate differential)
16. অৱমূল্যায়ন (Devaluation)
17. ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদা (Demand for domestic goods)
18. প্ৰকৃত ৰপ্তানি (Net Exports)

বাকচ 6.1 বিনিময় হাৰ পৰিচালনা : ভাৰতৰ অভিজ্ঞতা (Box 6.1 : Exchange Rate management : The Indian Experience)

ভাৰতৰ বিনিময় হাৰ নীতি আন্তৰ্জাতিক আৰু ঘৰুৱা উন্নয়নৰ দিশৰ পৰা প্ৰকাশ কৰা হৈছে। স্বাধীনতাৰ পিছত, পূৰ্বৰ পৰা চলি থকা 'ব্ৰিটোন উড্' পদ্ধতিৰ ভিত্তিত ব্ৰিটেইনৰ লগত থকা ঐতিহাসিক সম্পৰ্কৰ বাবে ভাৰতীয় টকাক 'পাউণ্ড ষ্টাৰলিং'ৰ লগত শিথিল কৰা হৈছিল। 1966 চনৰ জুন মাহত টকাৰ 36.5 শতাংশ অৱমূল্যায়নৰ দ্বাৰা এটা উল্লেখযোগ্য উন্নতি সাধন কৰা হৈছিল। 'ব্ৰিটোন উড্' পদ্ধতিৰ ধ্বংস হোৱাৰ পৰা আৰু আমেৰিকাৰ ভাৰতীয় বানিজ্যত থকা অংশৰ ক্ৰমহ্রাসমান গতিৰ বাবে ভাৰতীয় টকাৰ 'পাউণ্ড ষ্টাৰলিং'ৰ লগত থকা সম্পৰ্ক 1975 চনৰ চেপ্তেম্বৰত বিছিন্ন হৈ পৰে। 1975 চনৰ পৰা 1992 চনলৈ, এই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত বিনিময় হাৰ ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা চৰকাৰী ভাবে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছিল আৰু ই ভাৰতৰ প্ৰধান ব্যৱসায়িক অংশীদাৰ সকলৰ ভৰযুক্ত এপাচি মুদ্ৰাৰ এটা মুদ্ৰাগত দলৰ (A nominal band) 5 শতাংশ যোগাত্মক বা বিয়োগাত্মক সীমাৰ ভিতৰত আছিল। ৰিজাৰ্ভ বেংকে দৈনিক ভিত্তিত হস্তক্ষেপ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত জমাৰ পৰিমাণৰ বিস্তৃতভাৱে পৰিবৰ্তন হৈছিল। এই সময়ছোৱাৰ বিনিময় হাৰ শাসনক (Regime) ক এটা দল (band) ৰ সৈতে মিলাকৈ এটা মুদ্ৰাগত শিথিলকৰণ (Nominal peg) হিচাপে বৰ্ণনা কৰিব পাৰি।

1990 চনৰ আৰম্ভণিতে তেলৰ দাম উল্লেখযোগ্য ধৰণে বৃদ্ধি পোৱা দেখা গৈছিল আৰু উপসাগৰীয় সংকটৰ বাবে এই অঞ্চলৰ পৰা মুদ্ৰা অহা স্থগিত হৈছিল। এইটো আৰু আন আন ঘৰুৱা আৰু আন্তৰ্জাতিক উন্নয়নে ভাৰতৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ সমস্যা গুৰুতৰ কৰি তুলিছিল।

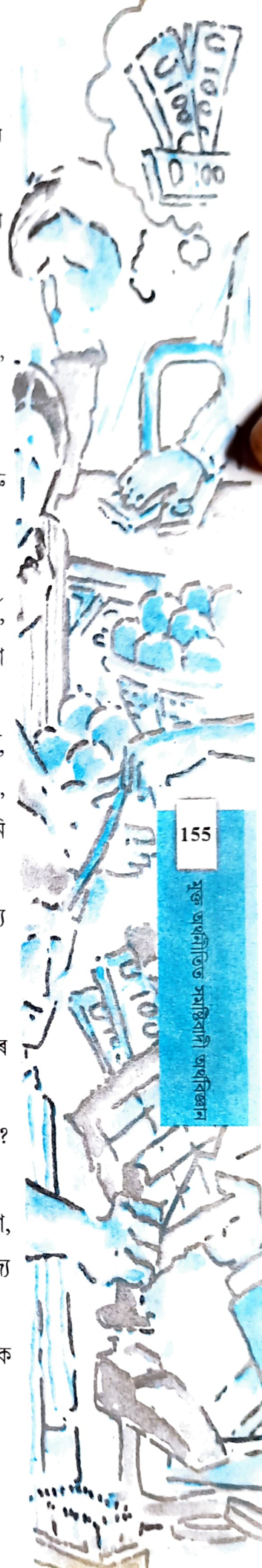
বানিজ্যিক বেংক সমূহলৈ প্ৰবাহিত হোবা (access) বিস্ত কৰি বা শুকাই (Drying) গৈছিল আৰু চলিত হিচাপৰ ঘাটৰ বাবে অৰ্থ যোগান ধৰিবলৈ হুস্কালীন ঋণ প্ৰদান কৰাত অসুবিধা হৈছিল। ভাৰতৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ জমা দ্ৰুত হাৰত কমি গৈছিল আৰু ই আগষ্টত 3.1 বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰৰ পৰা 1991 চনৰ 12 জুলাইত 975 মিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰলৈ হ্রাস পাইছিল (আমি ইয়াক বৰ্তমানৰ অৱস্থাৰ লগত বিপৰীত বুলি ক'ব পাৰো, 2006 চনৰ 27 জানুৱাৰীত ভাৰতৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ জমা 139.2 বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰ হৈছে)। কিছুমান ব্যৱস্থাৰ উপৰিও যেনে— বিদেশলৈ সোণ প্ৰেৰণ, অনাৱশ্যকীয় আমদানিৰ কৰ্তন, আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰা নিধি, বহুভূজীয়া (Multilateral) আৰু দুইফলীয়া (Bilateral) উৎসসমূহক আবেদন জনোৱা, স্থিৰকৰণ (Stabilisation) আৰু গাঁঠনিক সংশোধন (Structural Reforms) ব্যৱস্থাৰ প্ৰবৰ্তন আদিৰ উপৰিও 1991 চনৰ 1 আৰু 3 জুলাইত দুটা পৰ্যায়ৰ (Two-step) 18-19 শতাংশৰ টকাৰ অৱমূল্যায়ন কৰা হৈছিল। 1992 চনৰ মাৰ্চত, দ্বৈত-বিনিময় হাৰ যুক্ত উদাৰীকৃত বিনিময় হাৰ পৰিচালনা পদ্ধতি (Liberalised Exchange Rate Management System, LERMS) প্ৰৱৰ্তন কৰা হ'ল। এই পদ্ধতিত, বৈদেশিক উপাৰ্জনৰ 40 শতাংশ বিজাৰ্ড বেংকে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা চৰকাৰী হাৰত সমৰ্পন কৰিবলগীয়া হৈছিল আৰু 60 শতাংশ বজাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হাৰত পৰিবৰ্তন কৰিব লাগিছিল। 1993 চনৰ 1 মাৰ্চৰ পৰা এই দ্বৈত হাৰ ব্যৱস্থাক এক বিন্দুলৈ নি (Converged) এটা কৰা হৈছিল আৰু এইটোৱে হ'ল চলিত হিচাপৰ পৰিবৰ্তনশীলতাৰ পিনে গতি কৰাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ খোজ বা অগ্ৰগতি (Step)। এইদৰে অৱশেষত, আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ চুক্তিৰ অনুচ্ছেদবোৰৰ VIII নং চুক্তি গ্ৰহণ কৰি 1994 চনৰ আগষ্টত চলিত হিচাপৰ পৰিবৰ্তনশীলতাৰ নীতি লাভ কৰা হৈছিল। এইদৰে টকাৰ বিনিময় হাৰ বজাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হৈ পৰিছিল আৰু বিজাৰ্ড বেংকে বৈদেশিক বিনিময় বজাৰত ইয়াৰ বিক্ৰী আৰু ক্ৰয়ৰ দ্বাৰা পৰিপাটি (Orderly) অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰাৰ নিশ্চয়তা দিছিল।

অনুশীলনী (Exercises)

1. বানিজ্যৰ সমতা আৰু চলিত হিচাপৰ সমতাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য উলিওৱা।
2. চৰকাৰী জমা লেন-দেনবোৰ কি কি? বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত সিহঁতৰ গুৰুত্ব ব্যাখ্যা কৰা।
3. মুদ্ৰাগত বিনিময় হাৰ আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰৰ প্ৰভেদ লিখা। ঘৰুৱা বস্তু নাইবা বৈদেশিক বস্তুৰ কোনটো কিনিব, এই সিদ্ধান্ত লোৱাৰ বাবে কোনটো হাৰ বেছি প্ৰাসংগিক হ'ব? ব্যাখ্যা কৰা।
4. ধৰা হ'ল যে এক টকা কিনিবলৈ 1.25 ইয়েন লাগে, আৰু জাপানত মূল্যস্তৰ 3 আৰু ভাৰতত মূল্যস্তৰ হ'ল 1.2। ভাৰত আৰু জাপানৰ মাজৰ প্ৰকৃত বিনিময় হাৰৰ জোখ উলিওৱা (ভাৰতীয় বস্তুৰ মানত জাপানৰ বস্তুৰ দাম) [আভাষ (Hint)] প্ৰথমতে, মুদ্ৰাগত বিনিময়

হাৰ উলিয়াব লাগে- টকাৰ মানত (In rupees) ইয়েনৰ দাম হিচাপে)

5. স্বয়ংক্রিয় প্ৰক্ৰিয়া এটাৰ ব্যাখ্যা দিয়া, যাৰ দ্বাৰা স্বৰ্ণমান ব্যৱস্থাত বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ভাৰসাম্যতা লাভ কৰিব পাৰি।
6. পৰিবৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ শাসন প্ৰচলন হোৱা ব্যৱস্থাত বিনিময় হাৰ কিদৰে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়?
7. অৱমূল্যায়ন আৰু মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্রাস কৰণৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুওৱা।
8. পৰিচালিত ভাসমান ব্যৱস্থাত কেন্দ্ৰীয় বেংকে হস্তক্ষেপ কৰাটো দৰকাৰী নে? যদি দৰকাৰী, তেন্তে কিয় দৰকাৰী ব্যাখ্যা কৰা।
9. ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদা আৰু বস্তুৰ ঘৰুৱা চাহিদা এই উভয় ধাৰণাবোৰ একেই নে?
10. $M=60+0.06Y$ হ'লে, প্ৰান্তিক আমদানিৰ প্ৰৱণতা কি হ'ব? প্ৰান্তিক আমদানিৰ প্ৰৱণতা আৰু সামগ্ৰিক চাহিদা কাৰ্যৰ মাজৰ সম্পৰ্ক কি?
11. মুকলি অৰ্থনীতিৰ স্বতন্ত্ৰ ব্যয় গুণক কিয় বন্ধ অৰ্থনীতিৰ স্বতন্ত্ৰ ব্যয় গুণতকৈ সৰু হয়?
12. পাঠ্যপুথিত ধৰি লোৱা মতে একেবাৰতে দিয়া (Lump-Sum) কৰ ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তে, আনুপাতিক কৰ ব্যৱস্থাত, (য'ত, $T=tY$ হয়, তেনে ব্যৱস্থাত) মুকলি অৰ্থনীতি গুণক গননা কৰা।
13. ধৰি লোৱা হ'ল যে $C=40+0.05YD$, $T=50$, $I=60$, $G=40$, $X=90$, $M=50+0.05Y$, তেন্তে, (a) ভাৰসাম্য আয় উলিওৱা, (b) ভাৰসাম্য আয়ত প্ৰকৃত ৰপ্তানি সমতা উলিওৱা, (c) চৰকাৰী ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ 40 ৰ পৰা 50 লৈ বৃদ্ধি হ'লে ভাৰসাম্য আয় আৰু প্ৰকৃত ৰপ্তানি সমতাত কি ঘটে লিখা?
14. ওপৰৰ উদাহৰণটোত, যদি ৰপ্তানি 100 লৈ পৰিবৰ্তন হয়, অৰ্থাৎ $X=100$, তেন্তে ভাৰসাম্য আয় আৰু প্ৰকৃত ৰপ্তানি সমতাত হোৱা পৰিবৰ্তন উলিওৱা।
15. কিয় $G-T=(S^E-I) - (X-M)$ হয়? ব্যাখ্যা কৰা।
16. যদি মূদ্ৰাঙ্কীতি B দেশতকৈ A দেশত বেছি হয় আৰু দুয়োখন দেশৰ মাজত বিনিময় হাৰ স্থিৰ হয়, তেন্তে দুখন দেশৰ বানিজ্যৰ সমতাত কি ঘটিব পাৰে?
17. চলিত হিচাপৰ ঘাট এখন দেশক সজাগ কৰি দিয়াৰ বাবে এটা কাৰণ হোৱা উচিত নে? ব্যাখ্যা কৰা।
18. ধৰা হ'ল যে, $C=100+0.75YD$, $I=500$, $G=750$, কৰবোৰ হ'ল আয়ৰ 20 শতাংশ, $X=150$, $M=100+0.2Y$, এনে অৱস্থাত, ভাৰসাম্য আয়, বাজেট ঘাট নাইবা উদ্বৃত্ত, বানিজ্য ঘাট বা উদ্বৃত্ত গননা কৰা।
19. কিছুমান বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা, যিবোৰ ব্যৱস্থাত দেশ সমূহে বাহ্যিক হিচাপৰ স্থিৰতা ৰক্ষা কৰাৰ বাবে অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল।

ওপৰঞ্চি অধ্যয়নৰ পৰামৰ্শ (Suggested Readings) :

1. Dornbusch, R. and S. Fischer, 1994, Macro-Economics, Sixth edition, Mc Graw-Hill, Paris.
2. Economic Survey, Government of India, 2006-07.
3. Krugman, P.R. and M. Obstfeld, 2000, International Economics, Theory and Policy, fifth edition, Pearson Education.

Table 6.1 : Balance of Payments : Summary # (in US million)

	1990	1989	2000	2001	2002	2003
	-91	-99	-01	-20	-30	-04
1. Exports	18,477	34,298	45,452	44,703	53,774	66,285
2. Imports	27,915	47,544	57,912	56,277	64,464	80,003
of which POL	6,028	6,399	15,650	14,000	17,640	20,569
3. Trade balance	-9,438	-13,246	-12,460	-11,574	-10,690	-13,718
4. Invisibles (net)	-242	9,208	9,794	14,974	17,035	27,801
Non-factor services	980	2,165	1,692	3,324	3,643	10,144
Income	-3,752	-3,544	-5,004	-4,206	-3,446	-4,505
Pvt. transfers	2,069	10,280	12,854	15,398	16,387	21,608
Official transfers	461	307	252	458	451	554
5. Current Account Balance	-9,680	-4,038	-2,666	3,400	6,345	14,083
6. External assistance (net)	2,204	799	410	1,117	-3,128	-2,858
7. Commercial borrowings (net)	2,254	4,367	4,303	-1,585	-1,692	-2,925
8. IMF (net)	1,214	-393	-26	0	0	0
9. NR deposits (net)	1,536	961	2,316	2,754	2,978	3,642
10. Rupee debt service	-1,192	-802	-617	-519	-474	-376
11. Foreign investment (net)	101	2,312	5,862	6,686	4,161	13,744
of which						
(i) FDI(net)	96	2,380	3,272	4,734	3,217	2,388
(ii) FII's	0	-390	1,847	1,505	377	10,918
(iii) Euro equities & others	5	322	743	447	567	438
12. Other flows (net)+	2,284	623	-3,739	-96	8,795	6,111
13. Capital account total (net)	8,401	7,867	8,509	8,357	10,640	17,338
14. Reserve use (-increase)	1,279	-3,829	-5,842	-11,757	-16,985	-31,421

Source : Economic Survey, 2005-06